

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων (ΔΠΜ)

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία
«Όψεις και Εκδηλώσεις του Θρησκευτικού Φαινομένου
στον Πολιτιστικό Τομέα: Προκλήσεις και Προοπτικές»

Κωνσταντίνος Σ.-Δ. Ανανιάδης

Αριθμός Μητρώου: 162015

Επιβλέπων Καθηγητής: Γρηγόριος Πασχαλίδης

Αθήνα, Μάιος 2026

© Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2026

Η παρούσα Εργασία καθώς και τα αποτελέσματα αυτής, αποτελούν συνιδιοκτησία του ΕΑΠ και του φοιτητή, ο καθένας από τους οποίους έχει το δικαίωμα ανεξάρτητης χρήσης, αναπαραγωγής και αναδιανομής τους (στο σύνολο ή τμηματικά) για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, σε κάθε περίπτωση αναφέροντας τον τίτλο και το συγγραφέα της Εργασίας καθώς και το όνομα του ΕΑΠ όπου εκπονήθηκε.

**«Όψεις και Εκδηλώσεις του Θρησκευτικού Φαινομένου
στον Πολιτιστικό Τομέα: Προκλήσεις και Προοπτικές»**

Κωνσταντίνος Σ.-Δ. Ανανιάδης

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Γρηγόριος Πασχαλίδης

Α' Επιβλέπων

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Αναστασία Δοξανάκη

Β' Επιβλέπουσα

Αθήνα, Μάιος 2026

Περίληψη

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία διερευνά διαστάσεις του θρησκευτικού φαινομένου στον σύγχρονο πολιτιστικό τομέα, εξετάζοντας πέντε επιλεγμένες μελέτες περίπτωσης, συγκεκριμένα τις κοινές οικολογικές πρωτοβουλίες Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου και Πάπα Φραγκίσκου, το Φεστιβάλ Λατρευτικής Μουσικής Αθηνών, την Πολιτιστική Διαδρομή “Στα Βήματα του Αποστόλου Παύλου”, το Μουσείο της Βίβλου (Ουάσιγκτον) και την έκθεση “Heavenly Bodies” στο Μητροπολιτικό Μουσείο (Νέα Υόρκη). Με τη μέθοδο της ερμηνευτικής προσέγγισης με ποιοτικά χαρακτηριστικά των ανωτέρω περιπτώσεων επιχειρείται να αναδειχθεί πώς το θρησκευτικό στοιχείο αποτελεί ενεργό συντελεστή δημόσιου πολιτιστικού διαλόγου στο παρόν. Οι ανωτέρω περιπτώσεις, ιδωμένες υπό το πρίσμα της θεωρίας του Casanova για τη “δημόσια θρησκεία”, αναδεικνύουν μία ευρεία ποικιλία μοντέλων ενσωμάτωσης του θρησκευτικού στοιχείου στη σύγχρονη πολιτιστική πρακτική εν μέσω προκλήσεων, όπως η θρησκευτική ουδετερότητα και η διαθρησκευολογική διαχείριση, και προοπτικών, συμβάλλοντας σε ένα ηθικά υπεύθυνο πλαίσιο αξιοποίησης στοιχείων της θρησκευτικής πολιτιστικής κληρονομιάς στον πολιτιστικό τομέα.

Λέξεις-Κλειδιά

Θρησκευτικό φαινόμενο, πολιτισμικός τομέας, θρησκευτική κληρονομιά, δημόσια θρησκεία, Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων, πολιτιστικές διαδρομές

**“Aspects and Manifestations of the Religious Phenomenon
in the Cultural Sector: Challenges and Prospects”**

Constantine S.-D. Ananiades

Registration No.: 162015

Thesis Supervision Committee

Supervisor:

Grigoris Paschalidis

1st Supervisor

Co-Supervisor:

Anastasia Doxanaki

2nd Supervisor

Athens, May 2026

Abstract

The present Thesis explores dimensions of the religious phenomenon in the contemporary cultural sector, examining five selected case studies: namely, the joint ecological initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew and Pope Francis, the Athens Worship Music Festival, the Cultural Route "In the Footsteps of the Apostle Paul", the Museum of the Bible (Washington, D.C.), and the "Heavenly Bodies" exhibition at the Metropolitan Museum of Art (New York). Through the method of interpretive approach with qualitative characteristics applied to the above cases, an attempt is made to highlight how the religious element constitutes an active contributor to public cultural dialogue in the present day. The above cases, viewed through the lens of Casanova's theory of "public religion", reveal a wide variety of models for the integration of the religious element into contemporary cultural practice, amid challenges such as religious neutrality and interreligious management, as well as prospects, contributing to an ethically responsible framework for the utilization of elements of religious cultural heritage in the cultural sector.

Keywords

Religious phenomenon, cultural sector, religious heritage, public religion, Cultural Management, cultural routes

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Εισαγωγή	9
• Οριοθέτηση του θέματος	9
• Σκοπός και στόχοι της έρευνας	9
• Ερευνητικά ερωτήματα	10
• Μεθοδολογία της Έρευνας	10
• Δομή εργασίας	10
 Κεφάλαιο 1: Θεωρητικό πλαίσιο	 11
• Το θρησκευτικό φαινόμενο: έννοια και προσεγγίσεις	11
• Η έννοια της εκκοσμίκευσης και η επιστροφή του Θρησκευτικού	12
• Η σχέση θρησκείας και πολιτισμού	13
• Θρησκευτική κληρονομιά και πολιτιστική πολιτική	14
• Το θρησκευτικό βίωμα στο πλαίσιο πολιτιστικών εκδηλώσεων	15
 Κεφάλαιο 2: Ερευνητική μεθοδολογία	 17
• Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα	17
• Ερευνητική προσέγγιση και μεθοδολογική στρατηγική	17
• Επιλογή και περιγραφή πέντε περιπτώσεων	19
• Μέθοδοι συλλογής δεδομένων	23
• Μέθοδοι ανάλυσης δεδομένων	23
 Κεφάλαιο 3: Το θρησκευτικό φαινόμενο στον σύγχρονο πολιτιστικό τομέα	 25
• Πολιτιστικές εκδηλώσεις και μουσειακές πρακτικές με θρησκευτικό περιεχόμενο	26
• Το φαινόμενο των Πολιτιστικών Διαδρομών και του θρησκευτικού τουρισμού	

	27
• Η θρησκεία ως πηγή έμπνευσης στη σύγχρονη τέχνη – ο παράγων «μόδα»	28
• Εμπορευματοποίηση και αισθητικοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου	30
Κεφάλαιο 4: Επιλεγμένες περιπτώσεις	33
1. Οι πρωτοβουλίες του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου και του Πάπα Φραγκίσκου για το οικολογικό πρόβλημα	33
2. Το Φεστιβάλ Λατρευτικής Μουσικής στην Αθήνα (2022-2025)	38
3. Η Πολιτιστική Διαδρομή «Στα Βήματα του Αποστόλου Παύλου»	43
4. Το Μουσείο της Βίβλου στην Ουάσιγκτον	48
5. Η Έκθεση «Heavenly Bodies: Fashion and the Catholic Imagination» του Μητροπολιτικού Μουσείου Τέχνης Νέας Υόρκης, 2018	51
Κεφάλαιο 5: Προκλήσεις και Προοπτικές	55
• 5.1. Προκλήσεις	55
5.1.1. Θρησκευτική ουδετερότητα και πολιτιστική πολιτική	55
5.1.2. Ο ρόλος των πολιτιστικών φορέων και των θρησκευτικών κοινοτήτων	55
5.1.3. Κίνδυνοι εμπορευματοποίησης και εργαλειοποίησης του θρησκευτικού στοιχείου	56
5.1.4. Η πρόκληση της διαπολιτισμικής και διαθρησκειακής διαχείρισης	57
• 5.2. Προοπτικές	58
5.2.1. Δυνατότητες για διάλογο, κατανόηση και πολιτισμικές γέφυρες	58
5.2.2. Ο ρόλος της ψηφιακής τεχνολογίας και της βιωματικής εμπειρίας	59
5.2.3. Η θρησκευτική κληρονομιά ως πεδίο βιώσιμης ανάπτυξης	59
5.2.4. Προοπτικές για την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση	60
• Επίλογος	61
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	63

Εισαγωγή

- **Οριοθέτηση του θέματος**

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία στοχεύει στη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους το θρησκευτικό φαινόμενο εκδηλώνεται και ενσωματώνεται στον πολιτιστικό τομέα μέσα από σύγχρονες πρωτοβουλίες (διάλογοι, εκθέσεις, διαδρομές, καλλιτεχνικές διοργανώσεις). Εστιάζοντας τόσο σε ελληνικά όσο και σε διεθνή παραδείγματα, η έρευνα αναλύει πώς το θρησκευτικό στοιχείο λειτουργεί ως πολιτιστικός πόρος, αλλά και ως πεδίο προβληματισμού σχετικά με ζητήματα θρησκευτικής ουδετερότητας, κοινωνικής αποδοχής, προτεραιοποίησης του οικονομικού στοιχείου και διαπολιτισμικού διαλόγου.

Το θρησκευτικό φαινόμενο δεν αποτελεί αποκλειστικά αντικείμενο θρησκευσιολογικής/θεολογικής ή φιλοσοφικής διερεύνησης, αλλά διαπερνά κάθε πτυχή της ανθρώπινης πολιτιστικής έκφρασης από την προϊστορία έως τη σύγχρονη εποχή. Στο πλαίσιο της παρούσας Εργασίας, υπό τον όρο «πολιτιστικός τομέας» νοείται το σύνολο των θεσμών, οργανισμών, δράσεων και εκδηλώσεων που σχετίζονται με την παραγωγή, διαχείριση, ανάδειξη και διάχυση πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών. Η σύνδεση του πολιτιστικού τομέα με το θρησκευτικό φαινόμενο συνιστά μία από τις πιο σύνθετες πτυχές του σύγχρονου πολιτισμικού ορίζοντα.

- **Σκοπός και στόχοι της έρευνας**

Στη Διπλωματική Εργασία εξετάζονται εκφάνσεις του θρησκευτικού φαινομένου μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα, αναδεικνύοντας τη σύνθετη σχέση μεταξύ θρησκείας, κοινωνίας και πολιτισμού. Το θεωρητικό πλαίσιο παρέχει τη βάση για την κατανόηση των τρόπων με τους οποίους το θρησκευτικό στοιχείο εκδηλώνεται και ενσωματώνεται στον πολιτιστικό τομέα. Στη συνέχεια, η Εργασία εστιάζει σε συγκεκριμένες πολιτιστικές πρακτικές και δράσεις που ενσωματώνουν το θρησκευτικό φαινόμενο, αναλύοντας τις προκλήσεις για το παρόν και τις προοπτικές που αυτές συνεπάγονται για το μέλλον.

Αφορμή για την έρευνα αποτέλεσαν πρωτοβουλίες και δράσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό, όπως οι πρωτοβουλίες του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου, του Πάπα Φραγκίσκου και του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών (World Council of Churches) για το οικολογικό πρόβλημα, το Φεστιβάλ Λατρευτικής Μουσικής στην Αθήνα (2022-2025), η Πολιτιστική Διαδρομή «Στα Βήματα του Αποστόλου Παύλου», το Μουσείο της Βίβλου στην

Ουάσιγκτον, καθώς και η έκθεση «Heavenly Bodies: Fashion and the Catholic Imagination» (2018, Met, Νέα Υόρκη).

- **Ερευνητικά ερωτήματα**

Τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα που εξετάζονται αφορούν στους τρόπους με τους οποίους το θρησκευτικό φαινόμενο εκδηλώνεται στον σύγχρονο πολιτιστικό τομέα, τις προκλήσεις που προκύπτουν από τη συνύπαρξη θρησκευτικών και πολιτιστικών προσεγγίσεων, το πώς ακριβώς και κατά πόσο συμβάλλουν οι πολιτιστικές δράσεις στο διαπολιτισμικό και διαθρησκευτικό διάλογο, καθώς επίσης και τα όρια ανάμεσα στην πολιτιστική αξιοποίηση και την οικονομική υπερεκμετάλλευση του θρησκευτικού στοιχείου.

- **Ερευνητική μεθοδολογία**

Από μεθοδολογικής άποψης, μέσω της ποιοτικής ανάλυσης, επιδιώκεται να αποτυπωθούν οι προκλήσεις που προκύπτουν από τη συνύπαρξη θρησκευτικού και κοσμικού στοιχείου στο πλαίσιο πολιτιστικών δράσεων, αλλά και η ανάδειξη των προοπτικών που διανοίγονται για τον πολιτιστικό διάλογο και τη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι προαναφερθείσες πρωτοβουλίες και δράσεις εξετάζονται υπό το πρίσμα της μελέτης περίπτωσης (“case studies”), ενώ παράλληλα, τόσο για τη διευκρίνιση του θεωρητικού πλαισίου όσο και για την ανάλυση των πέντε περιπτώσεων, αξιοποιείται η σχετική επιστημονική βιβλιογραφία, επίσημα κείμενα και έγγραφα, καθώς και δημοσιεύματα στον τύπο.

- **Δομή εργασίας**

Η Εργασία αναπτύσσεται σε διακριτά Κεφάλαια (**Θεωρητικό πλαίσιο, Ερευνητική μεθοδολογία, Το θρησκευτικό φαινόμενο στον σύγχρονο πολιτιστικό τομέα, Επιλεγμένες περιπτώσεις, Προκλήσεις και Προοπτικές**), στα οποία αναλύονται κατά σειρά η έννοια του θρησκευτικού φαινομένου, η θεσμική και πολιτιστική διαχείριση της θρησκευτικής κληρονομιάς, ο σκοπός, τα ερευνητικά ερωτήματα και η μεθοδολογία της έρευνας, η έννοια της «θρησκευτικής εμπειρίας» στις μουσειακές πρακτικές, η αισθητικοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου και η εξέταση σύγχρονων πολιτιστικών πρακτικών. Η Εργασία καταλήγει σε συμπεράσματα γύρω από τις αναδυθείσες προκλήσεις και προοπτικές.

Κεφάλαιο 1: Θεωρητικό πλαίσιο

1.1. Το θρησκευτικό φαινόμενο: έννοια και προσεγγίσεις

Το θρησκευτικό φαινόμενο αποτελεί ένα από τα πλέον πολυσύνθετα και πολυδιάστατα πεδία ανάλυσης στην κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία, τη φιλοσοφία και τις πολιτισμικές σπουδές. Η σημασία του υπερβαίνει το στενό πλαίσιο της οργανωμένης θρησκείας και επεκτείνεται σε όλες τις όψεις της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής. Σύμφωνα με τον Émile Durkheim (1912/1995), η θρησκεία συνιστά ένα ενιαίο *σύστημα* πεποιθήσεων και πρακτικών που σχετίζονται με ιερά πράγματα, το οποίο λειτουργεί ως συλλογικός συνεκτικός ιστός των κοινωνιών, συγκροτεί δηλαδή κοινωνικό φαινόμενο καθ'εαυτό, το οποίο με τη σειρά του οργανώνει συλλογικές πεποιθήσεις και πρακτικές γύρω από την έννοια «ιερό». Η λειτουργιστική αυτή προσέγγιση παραμένει θεμελιώδης αναφορά, αν και έχει υποστεί σημαντικές αναθεωρήσεις από μεταγενέστερους μελετητές. Ο Max Weber από την πλευρά του, ανέδειξε τη σχέση μεταξύ θρησκευτικής ηθικής και κοινωνικών-οικονομικών δομών, υποστηρίζοντας ότι θρησκευτικές αξίες διαμορφώνουν νοοτροπίες και κοινωνικές πρακτικές με μακρόπνοες συνέπειες (Weber, 1904/1930). Η βεμπεριανή προσέγγιση παραμένει ουσιαστική για την ανάλυση της σχέσης θρησκείας και σύγχρονων πολιτιστικών θεσμών, δεδομένου ότι αναδεικνύει τη ροή αξιών και νοημάτων από θρησκευτικά σε κοσμικά πεδία. Άλλοι στοχαστές, όπως ο Mircea Eliade (1963), προχώρησαν πέραν της κοινωνιολογικής ανάλυσης, υπογραμμίζοντας τη διάσταση του θρησκευτικού βιώματος και τη σημασία του «ιερού χώρου» και του «ιερού χρόνου» στη δομή του ανθρώπινου πολιτισμού, εισάγοντας τη διάκριση μεταξύ του ιερού (“sacrum”) και του κοσμικού (“profanum”), επισημαίνοντας ταυτόχρονα τη βαθιά ανάγκη του ανθρώπου να δομεί τον κόσμο του μέσω συμβολικών αναφορών στο υπερβατικό. Η έννοια της «ιεροφάνειας» -της εκδήλωσης του ιερού στον υλικό κόσμο- αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, καθώς πολιτιστικές εκδηλώσεις με θρησκευτικό περιεχόμενο μπορούν να ερμηνευθούν ως πεδία αναπαράστασης και επανοικειοποίησης αυτής ακριβώς της διάστασης.

Η σύγχρονη ακαδημαϊκή προσέγγιση δεν περιορίζει τη μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου εντός της θεσμικής του μορφής (δομές λατρείας/εκκλησιαστικές, δόγματα κ.λπ.), αλλά θέτει υπό κρίση τις εκδηλώσεις και εκφάνσεις αυτού, μέσα από σύμβολα, τελετουργίες, πολιτιστικά προϊόντα και καλλιτεχνικές εκφράσεις, ως τμήμα μίας ευρύτερης και ουσιαστικής

πολιτισμικής και κοινωνικής εμπειρίας, η οποία εκδηλώνεται μέσα από σύμβολα, τελετουργίες, τέχνη και καθημερινές πρακτικές (Asad, 1993: 25-52· Geertz, 1973: 87-125). Ιδιαίτερα ο Talal Asad (1993) αμφισβήτησε την υπόθεση μιας ενιαίας, διαχρονικής «ουσίας» της θρησκείας, επισημαίνοντας ότι η ίδια η κατηγορία «θρησκεία» αποτελεί ιστορικά κατασκευασμένη έννοια, διαμορφωμένη σε συγκεκριμένα πλαίσια εξουσίας και γνώσης. Η άποψή του αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμη όταν εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους κοσμικοί πολιτιστικοί θεσμοί ορίζουν και «παρουσιάζουν» το θρησκευτικό στοιχείο. Υπό αυτό το πρίσμα, η παρούσα Εργασία εκπονείται προϋποθέτοντας και υιοθετώντας ταυτόχρονα μία κατά το δυνατόν ευρεία προσέγγιση του θρησκευτικού φαινομένου με διαθεσμική και πολιτισμική οπτική, δηλαδή όχι μόνο ως σύστημα πίστης, αλλά ως πλουραλιστικό-δυναμικό κοινωνικό και πολιτιστικό φαινόμενο, αναζητώντας χαρακτηριστικές-δηλωτικές εκφάνσεις αυτού στο πεδίο του σύγχρονου πολιτισμού υπό το ρόλο του δυνητικού συνδιαμορφωτή πολιτιστικών πρακτικών (Berger, 2014, σ. 1-16· Taylor, 2007, σ. 1-4).

1.2. Η έννοια της εκκοσμίκευσης και η επιστροφή του θρησκευτικού

Η συζήτηση περί εκκοσμίκευσης (“secularization”) είναι αδύνατον να παρακαμφθεί σε κάθε σύγχρονη μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου. Το κλασικό παράδειγμα εκκοσμίκευσης, όπως διατυπώθηκε από θεωρητικούς, όπως οι Bryan R. Wilson (1966/2016) και Peter L. Berger (1967/2011), προέβλεπε τη σταδιακή ύφεση της θρησκευτικής πίστης και πρακτικής με την πρόοδο της εκσυγχρονισμένης κοινωνίας. Μεταγενέστερα ο Berger (Berger, 1999: 1-18) επανεξέτασε αυτή τη θέση, αναγνωρίζοντας ότι αντί για άνευ όρων εκκοσμίκευση, υπερέχει ένα φαινόμενο «απ-εκκοσμίκευσης» (“desecularization”) ή «αναδιαμόρφωσης» της θρησκευτικότητας. Ο Charles Taylor με τη σειρά του, στο εμβληματικό έργο *A Secular Age* («Μία Κοσμική Εποχή») ανέδειξε ότι η εκκοσμίκευση δεν σημαίνει απλώς εξαφάνιση της θρησκείας, αλλά μετατόπισή της από έναν κόσμο όπου η πίστη ήταν αδιαμφισβήτητη αφετηρία, σε έναν κόσμο όπου η πίστη αποτελεί μια επιλογή μεταξύ άλλων (Taylor, 2007: 501-535, 711-772). Στο πλαίσιο αυτό, ο πολιτιστικός τομέας αναδύεται ως ένας χώρος όπου συχνά επανεμφανίζεται το θρησκευτικό στοιχείο σε μεταμορφωμένες μορφές, όχι πλέον ως δόγμα ή εξουσία, αλλά ως αισθητική εμπειρία, ατομικό βίωμα ή/και πολιτισμική μνήμη (Davie, 2013: 251-262), ως πυλώνας σταθεροποίησης σε μία εποχή κυρίαρχης κουλτούρας απομάγευσης και *πυρετού αμνησίας* (Huyssen, 2003: 11-29). Η *δημόσια θρησκεία*, όπως την ανέλυσε ο José Casanova (Casanova, 1994: 40-41· 2011: 54-60), αντίκειται στην περιθωριοποίηση της

θρησκείας στη σφαίρα του ιδιωτικού, καθώς εκδηλώνεται με νέους τρόπους στον δημόσιο χώρο, μεταξύ άλλων και μέσω πολιτιστικών θεσμών. Αυτή η πολύπλοκη δυναμική αποτελεί το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου εξετάζονται τα παραδείγματα που παρουσιάζει η παρούσα Εργασία.

1.3. Η σχέση θρησκείας και πολιτισμού

Η σχέση μεταξύ θρησκείας και πολιτισμού αποτελεί διαχρονικά ιδιαίτερο και ειδικό αντικείμενο προβληματικής. Από τη μία πλευρά, η θρησκεία διαμόρφωσε και συνεχίζει να διαμορφώνει βασικούς τομείς του πολιτισμού, όπως η τέχνη, η αρχιτεκτονική, η μουσική και η λογοτεχνία. Σύγχρονες προσεγγίσεις, όπως του Clifford Geertz (1973: 360-453), ερμηνεύουν τη θρησκεία ως δομικό «πολιτισμικό σύστημα», το οποίο παρέχει συμβολικά σχήματα για την κατανόηση του κόσμου, με τη θρησκεία να λειτουργεί ως ένας από τους βασικότερους μηχανισμούς νοηματοδότησης. Από την άλλη, η διάχυση του θρησκευτικού στοιχείου στον πολιτισμό συχνά ενυπάρχει ακόμα και σε περιβάλλοντα που χαρακτηρίζονται από έντονη εκκοσμίκευση ή θρησκευτική ουδετερότητα (Flood, 2004: 1-34, 64-94· Nasr, 2007: 91-113· Morgan, 2021: 1-23). Πολιτιστικές εκδηλώσεις, μουσειακές εκθέσεις και καλλιτεχνικές δράσεις ενσωματώνουν όψεις του θρησκευτικού στοιχείου, αποδεικνύοντας ότι η θρησκεία λειτουργεί όχι μόνο ως σύστημα πίστης, αλλά και ως ζωντανός πολιτιστικός πόρος (Brent Plate, 2015: 1-22).

Η έννοια του «πολιτιστικού κεφαλαίου» του Pierre Bourdieu (1984: 11-63) προσφέρει ένα πρόσθετο αναλυτικό εργαλείο για την κατανόηση της σχέσης θρησκείας και πολιτισμού. Η υλική θρησκευτική κληρονομιά (έργα τέχνης, αρχιτεκτονική, μουσική, λατρευτικά / τελετουργικά αντικείμενα) αποτελεί μορφή πολιτιστικού κεφαλαίου, το οποίο μπορεί να μετατραπεί σε οικονομικό (μέσω τουρισμού, εμπορευματοποίησης) ή κοινωνικό (μέσω κύρους, ταυτότητας). Αυτή η δυνατότητα μετατροπής αποτελεί την κύρια πηγή τόσο των ευκαιριών όσο και των εντάσεων που εξετάζει η παρούσα Εργασία (Verter, 2003). Παράλληλα, η θεωρία του *κοσμικού*, όπως αναπτύχθηκε από τον Asad στο έργο του *Formations of the Secular* (2003), αναλύει τον τρόπο με τον οποίο κοσμικές κατηγορίες και θεσμοί (συμπεριλαμβανομένων των πολιτιστικών) διαμορφώνουν, ελέγχουν και επαναπροσδιορίζουν το θρησκευτικό στοιχείο. Υπό αυτή την οπτική, η ενσωμάτωση θρησκευτικού περιεχομένου σε κοσμικούς πολιτιστικούς θεσμούς δεν είναι μια ουδέτερη πράξη, αλλά εμπεριέχει σχέσεις εξουσίας και επιλογές ερμηνείας που χρήζουν κριτικής ανάλυσης (Asad, 2003, σ. 1-17).

1.4. Θρησκευτική κληρονομιά και πολιτιστική πολιτική

Η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς περιλαμβάνει τόσο υλικά όσο και άυλα στοιχεία. Το θρησκευτικό στοιχείο ενυπάρχει σε αμφότερες τις κατηγορίες. Η διαχείριση της θρησκευτικής κληρονομιάς εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτιστικής πολιτικής. Η UNESCO (UNESCO, 1972) αναγνωρίζει τη σημασία της προστασίας και ανάδειξης τόσο της υλικής (θρησκευτικά μνημεία, τόποι λατρείας) όσο και της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (τελετουργίες, παραδόσεις, προφορικές παραδόσεις), τονίζοντας τη συμβολή της στη διατήρηση της πολιτιστικής πολυμορφίας και του διαπολιτισμικού διαλόγου. Ειδικότερα, σύμφωνα με τη Σύμβαση της UNESCO για την Προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (UNESCO, 2003), θρησκευτικές τελετουργίες, παραδόσεις και έθιμα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της πολιτιστικής ταυτότητας των κοινοτήτων.

Στο ελληνικό πλαίσιο, η πολιτιστική πολιτική σε σχέση με τη θρησκευτική κληρονομιά διαμορφώνεται μέσω νομοθετικών ρυθμίσεων, κυβερνητικών πρωτοβουλιών και ευρωπαϊκών πλαισίων. Ο ΚΝ 4858/2021 «Κύρωση Κώδικα νομοθεσίας για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς» αποτελεί το βασικό νομικό πλαίσιο, το οποίο δεν διαχωρίζει θρησκευτικά από άλλα μνημεία, αλλά εντάσσει τους θρησκευτικούς χώρους στο σύνολο της προστατευόμενης πολιτιστικής κληρονομιάς. Επίσης, η Ελλάδα έχει επικυρώσει με τον Ν. 2039/1992 «Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης» τη Σύμβαση της Γρανάδας (1985) για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης, η οποία εφαρμόζεται και στα θρησκευτικά μνημεία (Παπακωνσταντίνου, 1999). Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το πρόγραμμα «Πολιτιστικές Διαδρομές» του Συμβουλίου της Ευρώπης (Council of Europe “Cultural Routes”) παρέχει ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο για την αξιοποίηση θρησκευτικής κληρονομιάς σε τουριστικά και πολιτιστικά συμφραζόμενα, αναδεικνύοντας θρησκευτικές Διαδρομές. Η πολιτιστική πολιτική σε αυτές τις περιπτώσεις καλείται να εξισορροπήσει τις ανάγκες διαφορετικών κοινών: πιστών, τουριστών, ερευνητών και εκπαιδευτικών κοινοτήτων (Ξυγκογιάννη 2006: 10-19).

Συχνά, ωστόσο, η πολιτιστική διαχείριση της θρησκευτικής κληρονομιάς μέσω της ενσωμάτωσής της σε σχετικές πολιτικές και δράσεις εγείρει προκλήσεις σε ευαίσθητους τομείς που άπτονται κοινωνικών αντιλήψεων και πρακτικών. Ως συνέπεια αυτής της διάστασης συχνά ανακύπτουν ζητήματα σεβασμού της θρησκευτικής πίστης, ειδικώς στις περιπτώσεις όπου ενδέχεται να ενυπάρχουν διαφορετικές αντιλήψεις για τη χρήση και παρουσίαση

θρησκευτικών χώρων και αντικειμένων (AlSayyad, 2001: 2-19), ισορροπίας μεταξύ σεβασμού της θρησκευτικής πίστης και της επιστημονικής ή καλλιτεχνικής ερμηνείας, θέσης των ορίων μεταξύ πολιτιστικής αξιοποίησης και εμπορευματοποίησης του θρησκευτικού στοιχείου με εστίαση στο αμιγώς τουριστικά προσανατολισμένο σκέλος της οικονομίας (Rinschede, 1992: 51-57), ή, τέλος, διαχείρισης εντάσεων μεταξύ διαφορετικών θρησκευτικών («πολυπολιτισμικών») ή κοσμικών ομάδων μέσω διαπολιτισμικού διαλόγου, όπου η πρόκληση της θρησκευτικής ουδετερότητας ενδέχεται να παρουσιάζει εγγενώς κρίσιμες και αστάθμητες μεταβλητές (Casanova, 2011: 55-60). Καθότι η θρησκευτική κληρονομιά δεν αποτελεί απλώς αντικείμενο διαχείρισης, αλλά αποτελεί πεδίο ενεργούς διαπραγμάτευσης ταυτοτήτων, αξιών και μνήμης (Lowenthal, 1998: 105-147), η θρησκευτική κληρονομιά μπορεί να λειτουργεί ως γέφυρα πολιτισμικής κατανόησης, αλλά, όταν παρερμηνεύεται ή εργαλειοποιείται, ως πεδίο πιθανών συγκρούσεων. Συνεπώς, η αναγνώριση αυτών των προκλήσεων καθίσταται κρίσιμη για την κατανόηση της σύγχρονης πολιτιστικής πρακτικής στις περιπτώσεις όπου παρεμβάλλεται το θρησκευτικό στοιχείο, όπως στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, όπου είναι ιδιαίτερα σύνθετη η απόπειρα πλήρους αποσύνδεσης του θρησκευτικού από το εθνικό στοιχείο (Αλιβιζάτος, 2010: 67, 102, 116, 135, 146, 477, 547-550, 591· Roudometof & Makrides 2010: 21-60).

1.5. Το θρησκευτικό βίωμα στο πλαίσιο πολιτιστικών εκδηλώσεων

Στο σύγχρονο πολιτιστικό τοπίο, οι πολιτιστικές εκδηλώσεις με θρησκευτικό περιεχόμενο κινούνται σε ένα ενδιάμεσο πεδίο, μεταξύ πίστης και τέχνης, παράδοσης και σύγχρονης έκφρασης. Μουσικές διοργανώσεις, θεατρικά δρώμενα, εκθέσεις και διαδρομές πολιτιστικού ενδιαφέροντος αντλούν υλικό από τη θρησκευτική παράδοση, προσφέροντας στους συμμετέχοντες τη δυνατότητα είτε βιωματικής επαφής είτε αισθητικής απόλαυσης, συχνά ανεξαρτήτως θρησκευτικής ταυτότητας. Αυτό το βίωμα δεν ταυτίζεται οπωσδήποτε και ανυπερθέτως με τη θρησκευτική εμπειρία με τη στενή έννοια, αλλά, ως έμπρακτη εκδήλωση ενσωμάτωσης, ανάδειξης ή επανερμήνευσης θρησκευτικών παραδόσεων και συμβόλων, διαπνέεται από ένα πνεύμα δυναμικής σύνδεσης με την αισθητική διάσταση των θρησκευτικών συμβόλων και τελετουργιών, την αναστοχαστική προσέγγιση του θρησκευτικού παρελθόντος και την ανάγκη των σύγχρονων κοινωνιών για νοηματοδότηση και ταυτότητα μέσω πολιτισμού. Οι πολιτιστικές εκδηλώσεις με θρησκευτικές αναφορές συνιστούν έναν χώρο όπου το θρησκευτικό βίωμα αποκτά νέα χαρακτηριστικά. Οι συμμετέχοντες σε τέτοιου είδους

εκδηλώσεις ενδέχεται να προσεγγίζουν το θρησκευτικό στοιχείο ως αισθητική εμπειρία, μέσω της μουσικής, της τέχνης ή της αρχιτεκτονικής (Brent Plate, 2015: 1-22), ως πολιτισμική γνώση και μνήμη, στο πλαίσιο μουσειακών εκθέσεων ή πολιτιστικών Διαδρομών ή/και ως πνευματική ή προσωπική εμπειρία, ανεξαρτήτως θρησκευτικής ταυτότητας. Η τριπλή αυτή διάσταση αναδεικνύει ότι το κοινό δεν αποτελεί ενιαίο, αδιαφοροποίητο υποκείμενο, αλλά ένα πεδίο πολλαπλών και ενίοτε αντικρουόμενων προσλήψεων (Davie, 2013: 1-21· McDannell, 1995: 1-66).

Ο κλάδος της «αισθητικής της θρησκείας» (“aesthetics of religion”) αναπτύσσεται ταχύτατα τις τελευταίες δεκαετίες ως αυτοτελές ακαδημαϊκό πεδίο, εστιάζοντας στους τρόπους με τους οποίους αισθητικές εμπειρίες (μουσική, ζωγραφική, αρχιτεκτονική, χορός, λογοτεχνία) συνδέονται με θρησκευτικές νοηματοδοτήσεις και βιώματα (García-Rivera, 1999: 9-12· Viladesau, 1999: 3-38). Ο S. Brent Plate ανέδειξε πώς αισθητά αντικείμενα και εμπειρίες διαμορφώνουν θρησκευτικές κατανοήσεις, ακόμη και όταν η αρχική τους πρόθεση δεν είναι αμιγώς θρησκευτική (Brent Plate, 2015: 1-22). Αυτή η προσέγγιση είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για την κατανόηση εκδηλώσεων, όπως η Εβδομάδα Θρησκευτικής Μουσικής στην Αθήνα ή η έκθεση “Heavenly Bodies”, όπου η αισθητική εμπειρία συνδέεται αναπόσπαστα με θρησκευτικά σύμβολα, χωρίς να προϋποθέτει θρησκευτική πίστη. Υπό αυτό το πρίσμα, η αισθητική δεν λειτουργεί απλώς ως «κάλυμμα» του θρησκευτικού, αλλά ως αυτοτελής τρόπος πρόσβασης στο νόημά του (Morgan, 2021: 5-10· Promey, 2014: 1-21).

Σύγχρονα παραδείγματα σύνθετων πολιτιστικών εκδηλώσεων, σε συνδυασμό με εμβληματικές πρωτοβουλίες επικεφαλής Εκκλησιών επί προβλημάτων οικουμενικής εμβέλειας, όπως το οικολογικό πρόβλημα, που εξετάζονται στην Εργασία, καταδεικνύουν την εξακολουθητική διάχυση του θρησκευτικού στοιχείου στον πολιτισμό και τις ποικίλες προσλήψεις του από το ευρύτερο κοινό. Η πολύπλευρη διάσταση του θρησκευτικού βιώματος εντός του πολιτιστικού τομέα αναδεικνύει τόσο τις προκλήσεις που σχετίζονται κατεξοχήν με τη διαχείριση της έννοιας του «ιερού» όσο και τις προοπτικές που προκύπτουν από τη συνύπαρξη θρησκευτικού και κοσμικού στοιχείου στη σύγχρονη πολιτιστική πρακτική. Η περαιτέρω ανάλυση των προκλήσεων και προοπτικών που συνδέονται με αυτές τις πολιτιστικές πρακτικές θα αποτελέσει αντικείμενο των επόμενων Κεφαλαίων.

Κεφάλαιο 2: Ερευνητική μεθοδολογία

2.1. Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Στην παρούσα Εργασία επιχειρείται η εξέταση του φαινομένου της ανάδυσης και ενσωμάτωσης θρησκευτικών στοιχείων στο πεδίο του σύγχρονου πολιτισμού, μέσα από τη μελέτη επιλεγμένων πρωτοβουλιών επικεφαλής οργανωμένων Εκκλησιών και εκδηλώσεων θεσμών και φορέων πολιτιστικού χαρακτήρα. Στόχος είναι η κατανόηση των τρόπων με τους οποίους σε σύνθετες πρωτοβουλίες και εκδηλώσεις, όπου το θρησκευτικό στοιχείο είτε αναδεικνύεται ρητά είτε ενσωματώνεται με έμμεσο ή συμβολικό τρόπο σε αυτές, το θρησκευτικό φαινόμενο λειτουργεί ως παράγοντας πολιτιστικής παραγωγής και διαλόγου. Επιπρόσθετα, στο πλαίσιο της Εργασίας διερευνώνται οι προκλήσεις, οι οποίες αναδύονται σε ένα πολυπολιτισμικό και ολόενα και πιο έντονα κοσμικό περιβάλλον, τουλάχιστον στο δυτικό κόσμο.

Ειδικότερα, η έρευνα αποσκοπεί: (α) στην κατανόηση των τρόπων με τους οποίους οι πολιτιστικοί φορείς αξιοποιούν ή επανερμηνεύουν το θρησκευτικό φαινόμενο, (β) στην αποτύπωση των κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων που επηρεάζουν τη διοργάνωση, τη θεματολογία και τη δημόσια πρόσληψη αυτών των εκδηλώσεων, καθώς επίσης, (γ) στην ανίχνευση των προκλήσεων και των προοπτικών που προκύπτουν από τη συνύπαρξη του θρησκευτικού και του πολιτιστικού στοιχείου σε ένα κοσμικό-πλουραλιστικό περιβάλλον.

Βασικά ερευνητικά ερωτήματα συνιστούν οι τρόποι εκδήλωσης του θρησκευτικού στοιχείου σε σύγχρονες πολιτιστικές δράσεις και εκδηλώσεις, οι προκλήσεις, οι οποίες προκύπτουν κατά τη διαχείριση θρησκευτικού περιεχομένου, τόσο για τους θεσμούς, την κοινωνία, αλλά και για τους πολιτιστικούς φορείς, η ανάδυση προοπτικών πολιτιστικής ανάπτυξης, διαπολιτισμικής κατανόησης-αλληλοπεριχώρησης και πολιτισμικού διαλόγου μέσα από τόσο σύνθετου χαρακτήρα πρακτικές, καθώς και ο παράγοντας της πρόσληψης από την πλευρά του ευρύτερου κοινού των πολιτιστικών δράσεων με ευρείες όψεις ερμηνείας.

2.2. Ερευνητική προσέγγιση και μεθοδολογική στρατηγική

Αναφορικά με την προσέγγιση του ερευνητικού αντικειμένου, δεδομένου ότι η φύση του ερευνητικού αντικειμένου εστιάζει στη διερεύνηση κοινωνικών φαινομένων με συμβολικό και πολιτισμικό βάθος (Creswell & Poth, 2018: 73-113), υιοθετούμε ποιοτική μεθοδολογία, η οποία ενδείκνυται για τη διερεύνηση φαινομένων με κοινωνικό, πολιτισμικό και συμβολικό

χαρακτήρα. Η ποιοτική έρευνα ορίζεται ως «ένα σύνολο ερμηνευτικών, υλικών πρακτικών που κάνουν τον κόσμο ορατό», και αποσκοπεί στην κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από τη σκοπιά των δρώντων υποκειμένων και τα νοήματα που αυτά αποδίδουν στις εμπειρίες τους (Denzin & Lincoln, 2023: 1-27). Η συγκεκριμένη ποιοτική προσέγγιση δίνει τη δυνατότητα ανάλυσης νοημάτων, αφηγήσεων και πρακτικών, στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για τη μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου στο πολιτιστικό πεδίο, όπου εμπλέκονται αξίες, ταυτότητες και ερμηνευτικά πλαίσια.

Η ποιοτική μεθοδολογία εδράζεται σε ερμηνευτικο-φαινομενολογικές παραδοχές (“interpretive-phenomenological assumptions”), σύμφωνα με τις οποίες η κοινωνική πραγματικότητα δεν αποτελεί ένα αντικειμενικό δεδομένο που απλώς «ανακαλύπτεται», αλλά κατασκευάζεται και νοηματοδοτείται από τους ανθρώπους που συμμετέχουν σε αυτήν (Berger & Luckmann, 1966: 147-200). Αυτές οι παραδοχές είναι ιδιαίτερα σχετικές για τη μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου, όπου η «αντικειμενική» περιγραφή είναι ανέφικτη και κάθε ανάλυση προϋποθέτει ερμηνευτική τοποθέτηση (Gadamer, 2004: 1-37). Αναφορικά με το ρόλο του ερευνητή, σημειώνεται ότι σε ποιοτικές ερευνητικές προσεγγίσεις ο ερευνητής δεν αποτελεί ουδέτερο παρατηρητή αλλά ενεργό συμμετόχο στη διαδικασία παραγωγής γνώσης, καθώς η αναγνώριση της «εντοπισμένης γνώσης» (“situated knowledge”), ήτοι του γεγονότος ότι κάθε γνώση παράγεται από συγκεκριμένη κοινωνική, πολιτισμική και ιστορική θέση, αποτελεί θεμελιώδη αρχή της ποιοτικής μεθοδολογίας (Haraway, 1988: 575-580· Denzin & Lincoln, 2023: 19-25). Στη συγκεκριμένη Εργασία, μία τέτοια συνθήκη σημαίνει ότι η επιλογή των περιπτώσεων μελέτης, τα ερευνητικά ερωτήματα και η ερμηνεία των δεδομένων διαμορφώνονται από συγκεκριμένες θεωρητικές και αξιολογικές προτεραιότητες, τις οποίες ο ερευνητής οφείλει να αναγνωρίζει και να δηλώνει ρητά (“reflexivity”).

Η μεθοδολογία της έρευνας θα στηριχθεί στη μέθοδο της πολλαπλής μελέτης περίπτωσης (“multiple case study”: ΠΜΠ) (Yin, 2018, κεφ. 1), η οποία επιτρέπει τη συγκριτική και σε βάθος ανάλυση διαφορετικών προσεγγίσεων επί παραδειγμάτων πολιτιστικών πρωτοβουλιών, δράσεων και εκδηλώσεων με κοινό παρονομαστή τη σύνδεση με το θρησκευτικό στοιχείο με στόχο τη διερεύνηση κοινών μοτίβων ή διαφοροποιήσεων μέσω της λογικής της αναπαραγωγής (“replication logic”). Στην παρούσα Εργασία, όπου το ερευνητικό ερώτημα αφορά στο «πώς» και το «γιατί» ενός φαινομένου, οι πέντε επιλεγμένες περιπτώσεις δεν μελετώνται απλώς ως αξιόλογα ατομικά φαινόμενα, αλλά ως «παράθυρα» για την

κατανόηση της ευρύτερης δυναμικής του θρησκευτικού φαινομένου στον σύγχρονο πολιτιστικό τομέα μέσω της υιοθέτησης μεθοδολογικά της συλλογικής/εργαλειακής (“collective”/“instrumental”) προσέγγισης της ΠΜΠ (Stake, 1995: 1-14).

2.3. Επιλογή και περιγραφή περιπτώσεων

Η παρούσα Εργασία ακολουθεί την ποιοτική-ερμηνευτική προσέγγιση, εστιάζοντας στη νοηματοδότηση των πολιτιστικών δράσεων που εμπεριέχουν θρησκευτικά στοιχεία (Creswell & Roth, 2018: 101-115). Η επιλογή των περιπτώσεων βασίστηκε στη μέθοδο της σκόπιμης (“purposeful/purposive”) δειγματοληψίας (Patton, 2015: 104, 402-410), με κριτήρια τη σαφή ή υπαινικτική παρουσία του θρησκευτικού στοιχείου, τον πολιτιστικό χαρακτήρα της δράσης ή του θεσμού, τη γεωγραφική ποικιλομορφία, καθώς και τη δυνατότητα πρόσβασης σε πληροφορίες και υλικό τεκμηρίωσης. Επιπρόσθετα, οι περιπτώσεις που εξετάζονται, έχουν επιλεγεί βάσει των εξής κριτηρίων:

- Σαφής ή έμμεση/υπαινικτική αναφορά στο θρησκευτικό στοιχείο,
- Πολιτιστικός χαρακτήρας της δράσης ή του θεσμού,
- Δυνατότητα πρόσβασης σε επαρκές υλικό τεκμηρίωσης,
- Γεωγραφική και πολιτισμική ποικιλομορφία (ελληνικές και διεθνείς περιπτώσεις).
- Ποικιλία ως προς τον τύπο της πολιτιστικής δράσης (μουσική, τουρισμός, μουσειακή πρακτική, εικαστικές τέχνες).

Η επιλογή παραδειγμάτων βάσει των ανωτέρω κριτηρίων επιτρέπει τη διερεύνηση διαφορετικών μορφών εκδήλωσης του θρησκευτικού στοιχείου (μουσική, τουρισμός, μουσειακή πρακτική, τέχνη-μόδα) και παρέχει τη δυνατότητα συγκριτικής ανάλυσης μεταξύ ελληνικού και διεθνούς περιβάλλοντος. Οι προτεινόμενες περιπτώσεις μελέτης συνοψίζονται στον Πίνακα 1, που ακολουθεί:

Πίνακας 1: Επιλεγμένες περιπτώσεις

A/A	Περίπτωση	Τύπος Δράσης	Τοποθεσία	Θρησκευτικό Στοιχείο
1	Οικολογικές Πρωτοβουλίες Βαρθολομαίου και Φραγκίσκου	Εγκύκλιοι, Λόγοι, Συμβούλια	Ευρώπη/Παγκόσμιο	Χριστιανική Οικολογική / Οικουμενική

A/A	Περίπτωση	Τύπος Δράσης	Τοποθεσία	Θρησκευτικό Στοιχείο
2	Φεστιβάλ Λατρευτικής Μουσικής Αθήνα	Καλλιτεχνικό Φεστιβάλ	Αθήνα, Ελλάδα	Χριστιανική Εκκλησιαστική Μουσική
3	Πολιτιστική Διαδρομή «Στα Βήματα του Αποστόλου Παύλου»	Θεματικός Τουρισμός	Ελλάδα	Χριστιανικό Θρησκευτικό Οδοιπορικό
4	Μουσείο της Βίβλου (Museum of the Bible)	Μουσείο	Ουάσιγκτον, ΗΠΑ	Βιβλικές Αφηγήσεις / Διαχριστιανική
5	Έκθεση “Heavenly Bodies: Fashion and the Catholic Imagination”	Καλλιτεχνική Έκθεση	Νέα Υόρκη, ΗΠΑ	Καθολική Εικονογραφία και Συμβολισμός

Με βάση τα παραπάνω, οι συγκεκριμένες επιλογές καλύπτουν διαφορετικούς πολιτισμικούς και γεωγραφικούς χώρους, καθώς και διαφορετικές μορφές πολιτιστικής έκφρασης (επίσημη θεσμική αντιμετώπιση, μουσική, τουρισμός, μουσειακή πρακτική, εικαστικές τέχνες, μόδα).

Ειδικότερα, τα κυριότερα γνωρίσματα των παραπάνω πρωτοβουλιών, δράσεων και εκδηλώσεων μπορούν να συνοψισθούν ως εξής:

1. Οι πρωτοβουλίες του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου και του Πάπα Φραγκίσκου για το οικολογικό πρόβλημα

Κατά την ύστερη παγκοσμιοποίηση (1990-), οι εξελίξεις που σημειώθηκαν με το μετασχηματισμό της παγκόσμιας οικονομίας, σε συνδυασμό με τις ραγδαίες εξελίξεις στον τομέα της τεχνολογίας, επέβαλαν την κατά τόπους κοινωνική αναδιαμόρφωση σε ευρύτατη κλίμακα και λείαναν το έδαφος για μία ριζική επανεξέταση και επανατοποθέτηση επί δομικών ζητημάτων που άπτονται του ανθρώπινου βίου με κυρίαρχο το οικολογικό πρόβλημα (Κλιματική Αλλαγή). Η ακραία εκμετάλλευση με μη αναστρέψιμες συνέπειες του περιβάλλοντος, μετατόπισαν τη συζήτηση στον τομέα της οικολογίας επιβάλλοντας μία διαφορετική αντίληψη επί του θέματος, σε μία ενιαία-μεγάλη-«ολοκληρωμένη» εικόνα και έννοια. Μεταξύ άλλων

φορέων και οντοτήτων, η παγκόσμια χριστιανική κοινότητα αποφάσισε να δράσει και εκείνη με τη σειρά της, εξετάζοντας τη μέθοδο και τον τρόπο συμβολής και παρέμβασής της στο πρόβλημα της οικολογίας, της διαχείρισης του περιβάλλοντος και της κλιματικής αλλαγής, μέσω προγραμμάτων, συνελεύσεων και πρωτοβουλιών του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών και ειδικών Λόγων του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου (Ζαχαράκης, Ι. 2023) και του Πάπα Φραγκίσκου (Shenon, 2025: 522-603). Συγκεκριμένα, η εκδήλωση της οικολογικής συνείδησης από την πλευρά της παγκόσμιας χριστιανικής κοινότητας αφενός μέσω της αδιάπτωτης δράσης και του αμείωτου ενδιαφέροντος για το φυσικό περιβάλλον του Πατριάρχη Βαρθολομαίου και αφετέρου μέσω της πρότασης του Πάπα Φραγκίσκου για μια «περιεκτική οικολογία», όπως αποτυπώθηκε στην Εγκύκλιο του «Laudato Si' », δημιούργησαν το έδαφος για μία σύγκλιση του χριστιανικού θρησκευτικού στοιχείου («οικουμενική συμφωνία») για το μέλλον του πλανήτη, με μετρήσιμο αποτύπωμα στο κοινωνικό επίπεδο (Σερέτη, 2022).

2. Το Φεστιβάλ Λατρευτικής Μουσικής στην Αθήνα

Η σχεδόν σε ετήσια βάση διοργάνωση του Φεστιβάλ Λατρευτικής Μουσικής στην Αθήνα (2022-2025) με διοργανώτρια την Εθνική Λυρική Σκηνή υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού συνιστά ένα πολιτιστικό γεγονός, κατά το οποίο η θρησκευτική μουσική δεν προσεγγίζεται αποκλειστικά ως λατρευτική πρακτική, αλλά και ως καλλιτεχνικό και πολιτιστικό αγαθό. Το πρόγραμμα, τελούμενο κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα, περιλαμβάνει συναυλίες εκκλησιαστικής μουσικής, χορωδιακές παραστάσεις και διαλέξεις, φέρνοντας σε επαφή το ευρύτερο κοινό με τη βυζαντινή, την ορθόδοξη, αλλά και άλλες μορφές θρησκευτικής μουσικής παράδοσης. Μέσα από αυτήν τη δράση, το θρησκευτικό στοιχείο αποκτά νέα λειτουργία στο πλαίσιο της πολιτιστικής ζωής της πόλης της Αθήνας, προωθώντας τη γνωριμία, τη διαπολιτισμική κατανόηση και τη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν (Υπουργείο Πολιτισμού, 2025).

3. Η Πολιτιστική Διαδρομή «Στα Βήματα του Αποστόλου Παύλου»

Η Πολιτιστική Διαδρομή του Υπουργείου Πολιτισμού «Στα Βήματα του Αποστόλου Παύλου» εντάσσεται σε μια ευρύτερη ευρωπαϊκή και διεθνή πρακτική, η οποία στόχο έχει την ανάδειξη της θρησκευτικής και πολιτιστικής κληρονομιάς του ευρωπαϊκού χώρου μέσω της βιωματικής περιήγησης επισκεπτών σε εμβληματικούς χώρους και τοπόσημα της Ευρώπης. Η διαδρομή συνδέει σημαντικούς τόπους όπου δίδαξε ή περιηγήθηκε ο Απόστολος Παύλος στην Ελλάδα, όπως η Καβάλα, οι Φίλιπποι, η Θεσσαλονίκη, η Βέροια και η Κόρινθος. Το εγχείρημα συνδυάζει

στοιχεία ιστορικής έρευνας, θρησκευτικής παράδοσης, τουριστικής ανάπτυξης και πολιτιστικής προβολής, προβάλλοντας ταυτόχρονα τη θρησκευτική διάσταση και την πολιτιστική αξία αυτών των τόπων (Υπουργείο Πολιτισμού, 2022α).

4. Το Μουσείο της Βίβλου στην Ουάσιγκτον

Το Μουσείο της Βίβλου στην Ουάσιγκτον, το οποίο εγκαινιάσθηκε το 2017, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτιστικού χώρου, όπου επιχειρείται η προσέγγιση ιερών θρησκευτικών κειμένων, όπως η Βίβλος, μέσα από τη μουσειακή εμπειρία (Museum of the Bible). Το Μουσείο, ΝΠΙΔ, εκθέτει σπάνια χειρόγραφα, καλλιτεχνικά έργα, διαδραστικές εφαρμογές και τεκμήρια σχετικά με τη Βίβλο, με στόχο την προσέγγιση τόσο των πιστών όσο και των μη θρησκευόμενων επισκεπτών. Η περίπτωση του Μουσείου της Βίβλου εγείρει ζητήματα θεωρητικού χαρακτήρα για τον τρόπο παρουσίασης θρησκευτικού περιεχομένου σε κοσμικά περιβάλλοντα και για τα όρια μεταξύ πολιτιστικής ανάδειξης και θρησκευτικής κατήχησης (Latour, 2019: 99-149), ενώ παράλληλα, υπόκειται σε σοβαρές ακαδημαϊκές κριτικές αναφορικά με ζητήματα ουδετερότητας και ιδεολογικών προσεγγίσεων της βιβλικής αφήγησης (Wade, 2017).

5. Η Έκθεση “Heavenly Bodies: Fashion and the Catholic Imagination”

Η έκθεση “Heavenly Bodies: Fashion and the Catholic Imagination” στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης το 2018 συνιστά ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα καλλιτεχνικής και πολιτιστικής δράσης, όπου αξιοποιούνται θρησκευτικά σύμβολα και αισθητικές αναφορές σε έναν κοσμικό χώρο (Heavenly Bodies. Fashion and the Catholic Imagination. Exhibition Overview. 2018). Η έκθεση, η οποία συνδύαζε στοιχεία και φόρμες της μόδας και δη της υψηλής ραπτικής με στοιχεία της καθολικής εικονογραφίας και λειτουργικής ενδυμασίας, προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, οι οποίες εκκινούσαν από την εκδήλωση θαυμασμού για τη σύνδεση τέχνης και παράδοσης και κατέληγαν σε οξυμένη κριτική για ενδεχόμενη «ιεροσυλία» ή οργανωμένη απόπειρα «εμπορευματοποίησης του ιερού». Η συγκεκριμένη περίπτωση αποτυπώνει με σαφήνεια τα όρια του βαθμού συνύπαρξης του θρησκευτικού και του καλλιτεχνικού στοιχείου, εγείροντας θεωρητικά και ηθικά ζητήματα για το πέρασ πολιτιστικής αξιοποίησης της έννοιας του «ιερού».

2.4. Μέθοδοι συλλογής δεδομένων

Για τη συλλογή δεδομένων, θα γίνει χρήση πολλαπλών πηγών ακολουθώντας την αρχή της μεθοδολογικής τριγωνοποίησης (“triangulation”) (Denzin, 2012: 80-84), με σκοπό την βέλτιστη προσέγγιση των ειδικών όψεων της θεματικής της Εργασίας (Flick, 2014). Ειδικότερα, θα αξιοποιηθούν οι ακόλουθες μέθοδοι:

- Βιβλιογραφική και αρχειακή έρευνα, με σκοπό την ανάλυση επιστημονικών άρθρων, βιβλίων και μελετών σχετικών με την εκδήλωση σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο του θρησκευτικού φαινομένου στον πολιτιστικό τομέα, παραδεδομένα μοντέλα πολιτισμικής διαχείρισης με αυτά τα χαρακτηριστικά, καθώς επίσης και την εξέταση των δεδομένων που προκύπτουν από τις επιλεγείσες σύνθετες πολιτιστικές πρωτοβουλίες, δράσεις και εκδηλώσεις.
- Συλλογή δευτερογενών δεδομένων από επιστημονικά άρθρα, μονογραφίες, εκθέσεις και επίσημο υλικό των φορέων.
- Ανάλυση εγγράφων και υλικού επικοινωνίας (προγράμματα εκδηλώσεων, επίσημες ιστοσελίδες, αφίσες, δελτία τύπου, διαθέσιμο οπτικοακουστικό υλικό), καθώς και ανάλυση περιεχομένου των ΜΜΕ (κριτικές, άρθρα, συνεντεύξεις, που αφορούν στις επιλεγμένες περιπτώσεις μελέτης).

Λόγω της φύσης του υπό εξέταση θέματος της εργασίας, δεν συμπεριλαμβάνονται σε αυτήν ημι-δομημένες συνεντεύξεις, οι οποίες, με απόλυτο σεβασμό στις ηθικές αρχές της κοινωνικής έρευνας (BERA, 2018), είθισται να έχουν ευέλικτη δομή, ώστε να επιτρέπουν τη σε βάθος διερεύνηση εμπειριών και απόψεων (Kvale & Brinkmann, 2015: 3-24).

2.5. Μέθοδοι ανάλυσης δεδομένων

Τα δεδομένα, τα οποία θα συγκεντρωθούν στο πλαίσιο της Εργασίας, θα αναλυθούν με τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης (Braun & Clarke, 2006: 77-95), η οποία επιτρέπει την ανάδειξη επαναλαμβανόμενων μοτίβων, θεμάτων και αφηγήσεων μέσα από τα ποιοτικά δεδομένα. Η θεματική ανάλυση συνίσταται ιδιαίτερα για την κατανόηση σύνθετων κοινωνικο-πολιτισμικών φαινομένων, καθώς επιτρέπει ευελιξία ως προς τα θεωρητικά πλαίσια που εφαρμόζονται. Τα στάδια της συγκεκριμένης διαδικασίας περιλαμβάνουν την εξοικείωση με τα δεδομένα, την κωδικοποίηση των δεδομένων, την αναζήτηση και ανάπτυξη θεμάτων, καθώς και την ερμηνεία και σύνδεση των θεμάτων με τα θεωρητικά σχήματα (Πίνακας 2, κατωτέρω):

Πίνακας 2: Στάδια Θεματικής Ανάλυσης

Στάδιο	Περιγραφή	Αντίστοιχη Ενέργεια
1. Εξοικείωση	Επαναλαμβανόμενη ανάγνωση δεδομένων, σημειώσεις.	Συστηματική ανάγνωση βιβλιογραφίας και πρωτογενούς υλικού.
2. Κωδικοποίηση	Ανάπτυξη αρχικών θεματικών κωδικών.	Επισήμανση επαναλαμβανόμενων μοτίβων, αφηγήσεων, ζητημάτων.
3. Ανάπτυξη Θεμάτων	Ομαδοποίηση κωδικών σε ευρύτερα θέματα.	Σύνδεση κωδικών με θεωρητικά πλαίσια του Κεφ. 1.
4. Αναθεώρηση	Έλεγχος θεμάτων σε σχέση με τα δεδομένα και τους στόχους.	Διαρκής επανέλεγχος της εσωτερικής συνοχής.
5. Ερμηνεία	Σύνθεση αποτελεσμάτων και σύνδεση με θεωρητικό πλαίσιο.	Διατύπωση συμπερασμάτων ανά μελέτη περίπτωσης και συνολικά.

Συγκεκριμένα, η ανάλυση θα οργανωθεί γύρω από τέσσερις βασικούς θεματικούς άξονες (θεματικά πεδία): (α) η φύση και το περιεχόμενο του θρησκευτικού στοιχείου: η μορφή και ο βαθμός παρουσίας του θρησκευτικού στοιχείου στο σύγχρονο πολιτισμικό τοπίο, (β) ο τρόπος παρουσίασης και πρόσληψης του θρησκευτικού περιεχομένου: ο τρόπος διαχείρισης του θρησκευτικού στοιχείου κυρίως από τους πολιτιστικούς φορείς, (γ) η προσέγγιση θεσμών, του ειδικότερου αλλά και του ευρύτερου κοινού: νόρμες πρόσληψης, κοινωνικές και πολιτιστικές αντιδράσεις, και, (δ) οι προκλήσεις και οι δυναμικές που αναδύονται: οι ευκαιρίες διαλόγου που ανακύπτουν μέσα από τέτοιου χαρακτήρα σύνθετες ενέργειες.

Κεφάλαιο 3: Το θρησκευτικό φαινόμενο στον σύγχρονο πολιτιστικό τομέα

3.1. Πολιτιστικές εκδηλώσεις και μουσειακές πρακτικές με θρησκευτικό περιεχόμενο

Στο σύγχρονο πολιτιστικό περιβάλλον, οι πολιτιστικές εκδηλώσεις και οι μουσειακές πρακτικές δύνανται να συγκροτήσουν πεδία επαναδιαμόρφωσης του θρησκευτικού φαινομένου, αντανakλώντας τη μετάβαση από τη θρησκευτικότητα με θεσμικό υπόβαθρο προς πιο εξατομικευμένες και πολιτισμικά διαμεσολαβημένες μορφές εμπειρίας (Taylor, 2007: 505-535· Davie, 2013: 207-229· Casanova, 2011: 65-73). Η μετατόπιση αυτή, όταν παρατηρείται, εντάσσεται σε μία ευρύτερη διαδικασία εκκοσμίκευσης, η οποία, ωστόσο, δεν συνεπάγεται την εξαφάνιση της θρησκείας, αλλά τον μετασχηματισμό της σε δυναμικό δημόσιο πολιτισμικό πόρο (Casanova, 1994: 40-73, 211-234· Asad, 2003: 1-17). Ο Taylor (2007) περιέγραψε αυτή τη μεταβολή ως μετάβαση από έναν *ενσωματωμένο κόσμο* σε μια *κοσμική εποχή*, όπου η θρησκευτική εμπειρία αναζητά νέο πλαίσιο έκφρασης εκτός της οργανωμένης λατρείας. Η μουσειακή και εκθεσιακή πρακτική καθίσταται, συνεπώς, ένας από τους βασικότερους αυτούς χώρους επανεγγραφής του θρησκευτικού νοήματος στη νεωτερικότητα (Hooper-Greenhill, 2000: 148-161· Morgan, 2021: 171-180).

Η ανθρωπολογική προσέγγιση στο θρησκευτικό φαινόμενο, όπως διατυπώθηκε από τον Clifford Geertz (1973, σ. 87-100), ορίζει τη θρησκεία ως πολιτισμικό σύστημα, που παράγει νόημα μέσα από σύμβολα, τελετουργίες και αφηγήσεις. Η προσέγγιση με βάση τον κλάδο της σημειωτικής εξακολουθεί να αποτελεί σταθερό θεωρητικό σημείο αναφοράς για την ανάλυση της παρουσίας του θρησκευτικού στοιχείου σε σύγχρονα πολιτιστικά πλαίσια, δεδομένου ότι το μουσείο, η έκθεση και το φεστιβάλ μπορούν να λειτουργούν ως χώροι όπου το θρησκευτικό πολιτισμικό *σύστημα* αποσυντίθεται, επαναπροσδιορίζεται και επανερμηνεύεται για νέα, πλουραλιστικά ακροατήρια (Geertz, 1973: 111-119). Πρόσφατα, η προσέγγιση του Paolo Barbaro (2023) με άξονα την κοινωνική ανθρωπολογία κατέδειξε πώς η θρησκεία εκφράζεται, μεταδίδεται και μετασχηματίζεται μέσα από τις πολιτισμικές πρακτικές, γεγονός που επιβάλλει τη διεπιστημονική εξέτασή της. Η παρατήρηση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία στην πολιτιστική συνθήκη της ύστερης παγκοσμιοποίησης, στο πλαίσιο της οποίας θρησκευτικά σύμβολα «διακινούνται» πέρα από το παραδοσιακό τους πλαίσιο προέλευσης-αναφοράς. Υπό αυτό το πρίσμα, στις περιπτώσεις όπου τα αντικείμενα αποσπώνται από τη λειτουργική τους

χρήση και εντάσσονται σε νέα ερμηνευτικά πλαίσια, υπακούοντας σε μουσειολογικές λογικές κατηγοριοποίησης και αισθητικής παρουσίασης τα μουσεία και οι πολιτιστικοί οργανισμοί λειτουργούν ως χώροι πολιτισμικής *μετάφρασης* του θρησκευτικού στοιχείου (Hooper-Greenhill, 2000: 148-155, 162· Morgan, 2021: 22). Η διαδικασία αυτή δεν είναι ουδέτερη, αλλά εμπεριέχει επιλογές σχετικά με το ποια στοιχεία προβάλλονται, ποια «αποσιωπώνται» και με ποιον τρόπο κατηγοριοποιούνται, ανάλογα με το επίπεδο διασύνδεσής τους με πεδία εκδήλωσης της γνώσης και της εξουσίας (Asad, 2003: 67-99· Promey, 2014: 205-213). Στο ίδιο πλαίσιο, η αισθητική διάσταση των εκθεμάτων αναδεικνύεται ως βασικό εργαλείο προσέγγισης ενός ευρύτερου κοινού, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον από τη θεμελιακή κατανόηση του δόγματος (Balthasar, 1982/2009) προς μία ευκρινέστερη εμπειρικά και αισθητηριακά πρόσληψη (Brent Plate, 2015: 3-38· Viladesau, 1999: 1-15). Η μετατόπιση αυτή, ωστόσο, θέτει ερωτήματα για τα όρια της πολιτισμικής διαμεσολάβησης, και κυρίως σε ποιο βαθμό η μουσειακή έκθεση ενός «ιερού» αντικειμένου το μετατρέπει από φορέα πίστης σε πολιτιστικό τεκμήριο. Σε αυτή δε την περίπτωση, ποιες είναι οι συνέπειες της μετατροπής του αντικειμένου για τις ίδιες τις θρησκευτικές κοινότητες, που το αναγνωρίζουν ως κεντρικό σύμβολο της ταυτότητάς τους.

Ο βαθμός των πολιτισμικών και θρησκευτικών επιρροών που ασκούνται στις κοινωνίες έχει αποτελέσει επιστημονικό ερώτημα και από κατεχοχόν εμπειρική σκοπιά. Οι G. Emeng και J. O. Okafor (2022: 160-166) ανέλυσαν συστηματικά την αλληλεπίδραση θρησκευτικών και πολιτισμικών παραγόντων σε σύγχρονες κοινωνίες, καταδεικνύοντας ότι η θρησκεία δεν αποτελεί απλώς ατομική πεποίθηση, αλλά διαμορφώνει ενεργά συλλογικές ταυτότητες, θεσμούς και κοινωνικές πρακτικές, με άμεσες επιπτώσεις στη δομή του πολιτισμού: σε κοινωνίες με ισχυρή θρησκευτική παράδοση, η πολιτισμική διαχείριση θρησκευτικών περιεχομένων είναι εγγενώς πολιτικά και κοινωνικά φορτισμένη. Λίγο πρωτύτερα, ο I.-L. Racila (2016) είχε τεκμηριώσει σε εμπειρική βάση πώς το θρησκευτικό φαινόμενο δεν έχει απλώς συμβολική παρουσία στη σύγχρονη κοινωνία, αλλά ασκεί ουσιαστική επίδραση στους δημόσιους θεσμούς και την παραγωγή πολιτισμού, χωρίς να απολήγει αναγκαστικά σε εκκοσμίκευση (Racila, 2016: 88-94). Στο ελληνικό πλαίσιο, η σημασία αυτών των διαδικασιών είναι ιδιαίτερα έντονη λόγω της ιστορικής σύνδεσης της Ορθοδοξίας με την πολιτισμική και εθνική ταυτότητα (Roudometof & Makrides, 2010: 175-192). Η μετατροπή θρησκευτικών αντικειμένων σε μουσειακά εκθέματα συνεπάγεται την αποϊεροποίησή τους σε κάποιο βαθμό,

διαδικασία που ο Lowenthal (1998) αποκάλεσε *κληρονόμηση*, αλλά ταυτόχρονα επιτρέπει την ευρύτερη πρόσβαση και κατανόησή τους από κοινό που δεν ανήκει στην κύρια θρησκευτική κοινότητα αναφοράς (Lowenthal, 1998: 1-2, 97, 124 -129, 158, 231, 240· Hooper-Greenhill, 2000: 1-22).

Παράλληλα, πολιτιστικές εκδηλώσεις με θρησκευτικό περιεχόμενο μπορούν να λειτουργούν ως πεδία συνάντησης διαφορετικών και συχνά ανταγωνιστικών μορφών πρόσληψης, όπως του πιστού, που αναζητά βίωμα και επιβεβαίωση ταυτότητας, του επισκέπτη, που αναζητά αισθητική εμπειρία, ή του ερευνητή, που αναλύει δομές και νοήματα. Η ένταξη του θρησκευτικού στοιχείου σε κοσμικό πολιτιστικό πλαίσιο δημιουργεί εντάσεις, ιδιαίτερα σε κοινωνίες, όπου η θρησκεία παραμένει ισχυρά συνδεδεμένη με την κοινωνική ταυτότητα και η πολιτισμική και η εκκλησιαστική σφαίρα δεν έχουν πλήρως διαφοροποιηθεί (Casanova, 2011: 66-73· Roudometof & Makrides, 2010: 61-87). Συνεπώς, ζητήματα, όπως ο σεβασμός προς το ιερό, η ερμηνευτική ουδετερότητα, η επιδίωξη αντιπροσώπευσης και η ελλοχεύουσα εμπορευματοποίηση των θρησκευτικών συμβόλων συνιστούν κρίσιμα πεδία διαλόγου μεταξύ πολιτιστικών φορέων, θρησκευτικών κοινοτήτων και ευρύτερου κοινού (Einstein, 2008: 16-36· Morgan, 2021: 45-53).

3.2. Το φαινόμενο των Πολιτιστικών Διαδρομών και του θρησκευτικού τουρισμού

Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού και των Πολιτιστικών Διαδρομών αποτελεί μία από τις πιο ιδιαίτερες εκφάνσεις της σύγχρονης διασύνδεσης θρησκείας, πολιτισμού και οικονομίας, εντασσόμενη σε ευρύτερες στρατηγικές πολιτιστικής οικονομίας και βιώσιμης ανάπτυξης (AlSayyad, 2001: 34-67· Timothy, 2011: 1-12). Η μετατόπιση από την παραδοσιακή έννοια του προσκυνήματος, ως ενός ιδιαίτερα προσωπικού-θρησκευτικού αιτήματος, προς πιο σύνθετες και υβριδικές μορφές εμπειρίας, που συνδυάζουν πνευματική αναζήτηση, πολιτισμική εξερεύνηση και τουριστική κατανάλωση, αντανakλά μια πολυεπίπεδη αναδιάταξη της θρησκευτικής εμπειρίας στη νεωτερικότητα (Shackley, 2001: 101-123). Σύμφωνα με τον Gisbert Rinschede, ο θρησκευτικός τουρισμός εκτείνεται σε ένα ευρύ φάσμα, από την αποκλειστικά προσκυνηματική πρακτική έως τον τουρισμό με θρησκευτικά κίνητρα, αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητα της σχέσης μεταξύ πίστης και κινητικότητας (Rinschede, 1992: 51-63). Έτεροι ερευνητές εξέτασαν τον θρησκευτικό τουρισμό ως κοινωνικοπολιτισμικό φαινόμενο σε παγκόσμια κλίμακα, υπογραμμίζοντας τη διπλή λειτουργία του, αφενός ως πεδίο

ατομικής πνευματικής αναζήτησης και αφετέρου ως εργαλείο συγκρότησης συλλογικής ταυτότητας και διαπολιτισμικής επικοινωνίας (Kurmanaliyeva et al., 2014: 959-963).

Οι πολιτιστικές διαδρομές λειτουργούν ως εργαλεία αφήγησης, ερμηνείας και βιωματικής πρόσληψης της πολιτιστικής κληρονομιάς, συνδέοντας διαφορετικούς τόπους και χρονικότητες μέσα από ενιαία θεματικά σχήματα (Council of Europe, 2011· Timothy, 2011, σ. 1-12 και 517-533). Ειδικά το Συμβούλιο της Ευρώπης ανέπτυξε το πρόγραμμα Πολιτιστικών Διαδρομών ως μέσο ανάδειξης κοινής ευρωπαϊκής κληρονομιάς, εντός της οποίας ο θρησκευτικός χαρακτήρας ορισμένων διαδρομών, όπως της Saint James Way/Camino de Santiago ή της Via Francigena, κατέχει κεντρική θέση (Council of Europe, 2011). Στην Ελλάδα, η ανάπτυξη θρησκευτικών διαδρομών προσφέρεται για την ανάδειξη της στενής σύνδεσης μεταξύ ιστορικής μνήμης, θρησκευτικής παράδοσης και τουριστικής πολιτικής. Χαρακτηριστικά δείγματα αποτελούν, πλέον της Διαδρομής του Αποστόλου Παύλου, το προσκυνηματικό κύκλωμα της Εκατονταπυλιανής της Πάρου και τα μοναστηριακά συγκροτήματα του Αγίου Όρους και των Μετεώρων κ.ά. (Ξυγκογιάννη, 2006: 75-122).

Ωστόσο, η τουριστική αξιοποίηση της θρησκευτικής κληρονομιάς συνοδεύεται από σημαντικές προκλήσεις. Η αυξημένη επισκεψιμότητα μπορεί να οδηγήσει σε φθορά μνημείων, υποβάθμιση της αυθεντικότητας και αλλοίωση της εμπειρίας των πιστών, ενώ η εμπορευματοποίηση των ιερών τόπων ενδέχεται να προκαλέσει έντονες αντιδράσεις από θρησκευτικές κοινότητες (Shackley, 2001: 13-19· Einstein, 2008: 173-191). Ο Dean MacCannell (1976: 91-107) επισήμανε ότι η τουριστική εμπειρία σε ιερούς τόπους συνιστά συχνά αναζήτηση «αυθεντικότητας», που αναπόφευκτα οδηγεί σε «σκηνοθετημένη» παρουσίασή της. Στο ελληνικό πλαίσιο, όπου πολλοί ιεροί χώροι παραμένουν ενεργοί τόποι λατρείας εν μέσω τουριστικής επισκεψιμότητας, η διαχείριση αυτής της ένταξης καθίσταται σύνθετη (Ξυγκογιάννη, 2006: 135-138). Παρά ταύτα, οι πολιτιστικές διαδρομές μπορούν να λειτουργήσουν ως πλατφόρμες διαπολιτισμικού και διαθρησκευτικού διαλόγου, εφόσον σχεδιάζονται με γνώμονα την ισορροπία μεταξύ σεβασμού της θρησκευτικής σημασίας των χώρων/σημείων και οικονομικής αξιοποίησης (Lowenthal, 1998: 1-14· UNESCO, 2003).

3.3. Η θρησκεία ως πηγή έμπνευσης στη σύγχρονη τέχνη – ο παράγων «μόδα»

Η σύγχρονη τέχνη εξακολουθεί να αντλεί έμπνευση από το θρησκευτικό στοιχείο, επαναπροσδιορίζοντας τη σχέση μεταξύ ιερού και αισθητικού μέσα σε ένα πλαίσιο

εκκοσμισκευμένης πολιτισμικής παραγωγής (Viladesau, 1999· Morgan, 2021: 78-81). Η διαδικασία αυτή συνδέεται με την ευρύτερη τάση αισθητικοποίησης της θρησκείας, κατά την οποία το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τη θεολογική και δογματική διάσταση προς την εμπειρική, αισθητηριακή και συναισθηματική πρόσληψη του περιεχομένου (Promey, 2014: 1-21· Brent Plate, 2015: 215-224). Η τάση αυτή δεν αποτελεί νεωτερικό φαινόμενο -η τέχνη και η θρησκεία συνδέονται στενά σε όλους τους πολιτισμούς, από τη μνημειακή αρχιτεκτονική της αρχαίας Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας έως τη βυζαντινή εικονογραφία, την τέχνη του μπαρόκ και επέκεινα. Αυτό που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη πολιτισμική αποτύπωσή της είναι η ολοένα και συχνότερη ενσυνείδητη αποσύνδεσή της από το ιερό, καθότι οι καλλιτέχνες, ιδίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τείνουν να αξιοποιούν τα προϋπάρχοντα θρησκευτικά μοτίβα όχι ως έκφραση πίστης αλλά ως αισθητικά ή/και κριτικά μέσα και εργαλεία (Latour, 2002: 14-37· Morgan, 2021: 33-40).

Η σχέση μεταξύ θρησκευτικής εμπειρίας και καλλιτεχνικής έκφρασης συνεχίζει να αποτελεί αντικείμενο πολυεπίπεδης ακαδημαϊκής ανάλυσης, έχοντας βαθιές ιστορικές ρίζες. Οι πολιτισμικές εκδηλώσεις της θρησκευτικής εμπειρίας απαντώνται σε διαφορετικές κοινωνικοϊστορικές συγκυρίες, αφού η θρησκευτική εμπειρία δεν παράγεται εκτός κοινωνικού και υλικού πλαισίου, αλλά εκφράζεται κατεξοχήν μέσα από πολιτισμικές μορφές, μία συνθήκη που αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση των σύγχρονων εκδηλώσεων του θρησκευτικού φαινομένου στον χώρο της τέχνης, υπό το πρίσμα ότι τα καλλιτεχνικά έργα με θρησκευτικό περιεχόμενο δεν αποτελούν απλώς αισθητικά αντικείμενα, αλλά φορείς θεολογικής μνήμης, συλλογικής ταυτότητας και κοινωνικής διαπραγμάτευσης (Bourdieu, 1984: 267-283). Η θρησκευτική κληρονομιά συγκροτεί αυτούσιο πολιτισμικό κεφάλαιο και λειτουργεί ως πεδίο συμβολικής διεκδίκησης ευρύτερης κοινωνικής αναγνώρισης και γοήτρου. Στο ίδιο πλαίσιο, ομάδες σύγχρονων καλλιτεχνών αξιοποιούν θρησκευτικά σύμβολα και μοτίβα, προκειμένου να διερευνηθούν ζητήματα ταυτότητας, εξουσίας, κοινωνικών αξιών και οριακών ανθρώπινων εμπειριών, δημιουργώντας έργα που κινούνται συχνά μεταξύ σεβασμού, επαναπροσέγγισης και κριτικής (Latour, 2002). Η συγκεκριμένη χρήση δεν διακρίνεται για τον ουδέτερο χαρακτήρα της, καθότι μπορεί να προκαλέσει ισχυρές αντιδράσεις από θρησκευτικές κοινότητες, όταν θεωρηθεί ότι αποδομούνται ή προσβάλλονται κεντρικά σύμβολα της πίστης τους (Einstein, 2008: 21-26· Casanova, 2011: 54-60). Η συζήτηση γύρω από το ζήτημα «προκλητικών» εικαστικών παρεμβάσεων σε χριστιανικά σύμβολα στον δυτικό

κόσμο, κατά την οποία αναδεικνύονται τα ισχύοντα ανά περίπτωση όρια μεταξύ καλλιτεχνικής ελευθερίας και θρησκευτικής ευαισθησίας, είναι διαρκής από τη δεκαετία του 1980 και έκτοτε (Elie, 2025: 103-112). Στο ελληνικό πλαίσιο, περιπτώσεις καλλιτεχνών, οι οποίοι επαναπροσεγγίζουν βυζαντινά εικαστικά μοτίβα, αναδεικνύουν τη διαλεκτική μεταξύ παράδοσης και νεωτερισμού, ανεξαρτήτως θρησκευτικής πεποιθήσης, αναδεικνύοντας τη ζωτικότητα αυτής της παράδοσης ως πηγή καλλιτεχνικής έμπνευσης (Roudometof & Makrides, 2010: 147), αλλά δεν έχουν εξαλειφθεί περιστατικά παρεκτροπών και βανδαλισμού «βλάσφημων» έργων καλλιτεχνών, όπως καταδείχθηκε στην περίπτωση της έκθεσης «Η Σαγήνη του Αλλόκοτου» (ΕΠΜΑΣ 2025).

Η μόδα αποτελεί ένα ιδιαίτερο και αποκαλυπτικό πεδίο, όπου το θρησκευτικό στοιχείο επανανοηματοδοτείται με έντονα εμπορικούς, αισθητικούς και συχνά «προκλητικούς» για τους επίσημους θεσμούς όρους (Entwistle, 2015: 48, 84, 93-95, 155). Η υψηλή ραπτική αντλεί επανειλημμένα από τον κόσμο του ιερού (σταυροί, εκκλησιαστική ενδυμασία, αγιογραφικές αναφορές κ.λπ.), κινούμενη στον άξονα της αισθητικής υπέρβασης. Η αξιοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου εγείρει κρίσιμα ζητήματα πολιτισμικής οικειοποίησης, αποδεσμευμένης χρήσης συμβόλων και ρήξης με το αρχικό τους νόημα (Carrette & King, 2005: 1-29· Einstein, 2008: 208-210). Ο Jean Baudrillard (1988: 10-28) ερμήνευσε τη συγκεκριμένη διαδικασία ως μία παραγωγή *ομοιωμάτων* (*simulacra*), κατά την οποία οι θρησκευτικές εικόνες κυκλοφορούνται ως σύμβολα αποκομμένα από το αρχικό τους σημαίνόμενο, ανεξάρτητα, δηλαδή, από κάθε θεολογικό περιεχόμενο. Η έκθεση “Heavenly Bodies” στο MeT (2018) αποτέλεσε κομβικό σημείο αναφοράς διεθνώς, αναδεικνύοντας την ισχυρή έλξη που ασκεί η θρησκευτική αισθητική στο ευρύ κοινό, αλλά και τις έντονες αντιπαραθέσεις που μπορεί να προκαλέσει η συνύπαρξη ιερού και κοσμικού στον ίδιο χώρο, εν είδει δοκιμίου *ψυχογεωγραφίας* (Cameron & Kenderdine, 2007: 355-362).

3.4. Εμπορευματοποίηση και αισθητικοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου

Η εμπορευματοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου αποτελεί μία από τις πιο χαρακτηριστικές και αμφιλεγόμενες όψεις της σύγχρονης πολιτιστικής πραγματικότητας, εντασσόμενη στις ευρύτερες διαδικασίες της πολιτιστικής οικονομίας, της ύστερης παγκοσμιοποίησης και της νεοφιλελεύθερης λογικής που κατά κανόνα επικρατεί μετά το 1990 στις διεθνείς αγορές (Carrette & King, 2005: 123-168· Einstein, 2008: 67-70, 74-81, 86-92). Η μετατροπή θρησκευτικών συμβόλων, τελετουργικών αντικειμένων και πρακτικών σε εμπορεύσιμα αγαθά

αντανακλά τη βαθμιαία διείσδυση του εμπορικού κλάδου της οικονομίας σε πεδία που παραδοσιακά θεωρούνταν εκτός οικονομικής λογικής και ανταλλακτικής αξίας (Bourdieu, 1984: 1-7· AlSayyad, 2001: 68-89). Οι Jeremy Carrette και Richard King (2005: 170) περιγράφουν τη διαδικασία που αποχρωματίζει το θρησκευτικό στοιχείο από την υπαρξιακή και κοινοτική του διάσταση διαδικασία ως *αθόρυβη κατάληψη της θρησκείας*. Στη συνθήκη αυτή, η πνευματικότητα μετατρέπεται σε προϊόν αυτοβελτίωσης, τα τελετουργικά αντικείμενα σε διακοσμητικά, και οι ιεροί τόποι σε τουριστικά αξιοθέατα.

Η αισθητικοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου ενισχύει την παραπάνω διαδικασία, δίνοντας έμφαση στην οπτική, συναισθηματική και βιωματική διάσταση εις βάρος της θεολογικής σημασίας και της κοινοτικής λειτουργίας (Benjamin, 1935/2008: 1-36· Brent Plate, 2015: 1-22). Πρώτος ο Walter Benjamin (1935/2008) είχε εντοπίσει ότι η μαζική αναπαραγωγή έργων τέχνης οδηγεί στην απώλεια της «αύρας» τους, δηλαδή της μοναδικής παρουσίας τους στον τόπο και στον χρόνο. Η ίδια συλλογιστική έχει εφαρμογή και στα θρησκευτικά σύμβολα, καθώς η μαζική αναπαραγωγή και κατανάλωσή τους μπορεί να οδηγήσει σε μία μορφή «απομάγευσής τους», διαδικασία επαναλαμβανόμενη και εξακολουθητική στο χώρο και στο χρόνο στις ανθρώπινες κοινωνίες, όπου το ιερό χάνει τη μοναδικότητά του και τη δεσμευτική του εξουσία (Morgan, 2021: 101-128). Η νομική διάσταση αυτής της διαδικασίας, όπου εμπίπτει το καθεστώς προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς έναντι της εμπορικής εκμετάλλευσης, αποτελεί πεδίο αυξανόμενου ενδιαφέροντος στη διεθνή νομική επιστήμη (UNESCO, 1972· Timothy, 2011: 184-203).

Στην Ελλάδα, εμπορευματοποίηση τέτοιας μορφής είναι εμφανής ιδίως στον τουριστικό τομέα, όπου εικόνες, προσκυνηματικά αντικείμενα και θρησκευτικά σύμβολα εντάσσονται σε εμπορικές πρακτικές προορισμένες κυρίως για τουρίστες, αλλά και σε ευρύτερες πολιτισμικές πρακτικές (Roudometof & Makrides, 2010: 111-112). Παράλληλα, η ραγδαία διάδοση ψηφιακών μέσων και η ανάδυση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης έχει ενισχύσει τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο τη μαζική αναπαραγωγή και κυκλοφορία θρησκευτικού περιεχομένου πέρα από παραδοσιακά χωρο-χρονικά πλαίσια, δημιουργώντας νέες, υβριδικές μορφές πρόσληψης και κατανάλωσης (Einstein, 2008: 192-210). Ωστόσο, ο παράγοντας της εμπορευματοποίησης δεν είναι μονοσήμαντα αρνητικός, καθώς μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να συμβάλει στη διατήρηση, προβολή και χρηματοδότηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, παρέχοντας απαραίτητους πόρους για την προστασία της (UNESCO, 1972·

Timothy, 2011: 184-203). Συνεπώς, εξίσου ζήτημα δεν αποτελεί ο παράγοντας εμπορευματοποίηση καθεαυτός, αλλά η διαχείρισή του με τρόπο που να διασφαλίζονται ταυτόχρονα ο σεβασμός της θρησκευτικής σημασίας, η απρόσκοπτη συμμετοχή του ευρύτερου κοινού και η αποτροπή ιδεολογικής χρήσης της θρησκευτικής κληρονομιάς (Lowenthal, 1998: 1-34· Casanova, 2011: 69-73).

Κεφάλαιο 4: Επιλεγμένες Περιπτώσεις

1. Οι πρωτοβουλίες του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου και του Πάπα Φραγκίσκου για το οικολογικό πρόβλημα

Η παρούσα περίπτωση διερευνά τη συντονισμένη δράση του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου, του Πάπα Φραγκίσκου και του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών (ΠΣΕ) απέναντι στο οικολογικό πρόβλημα. Η εν λόγω δράση εκδηλώνεται ακριβώς στο πεδίο τομής θρησκείας, κοινωνίας, πολιτισμικής επικοινωνίας και διεθνούς διαλόγου. Το οικολογικό ζήτημα, εξεταζόμενο ως οικουμενικό πρόβλημα, προσφέρει σε αυτές τις τρεις αρχές ένα πεδίο σπάνιας συνεργασίας, που υπερβαίνει τα δογματικά σχίσματα και αναδεικνύει τη θρησκεία ως ζωντανό πολιτιστικό πόρο και πολιτισμικά γεφυρωτικό στοιχείο.

Το ΠΣΕ αποτελεί τον κυριότερο φορέα της Οικουμενικής Κίνησης (Τσομπανίδης, 2015: 58-71) και έχει διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της χριστιανικής οικολογικής ευαισθησίας εδώ και πέντε δεκαετίες (Πέτρου 2013: 233-246), αποτελώντας τον πυρήνα της *περιεκτικής οικολογίας* των Βαρθολομαίου και Φραγκίσκου (Σερέτη, 2022: 7, 16-20, 49, 55, 117-124, 155-163). Το 1988, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Δημήτριος εξέδωσε το πρώτο περιβαλλοντικό μήνυμα με την Πατριαρχική Εγκύκλιο των Χριστουγέννων, ορίζοντας την 1η Σεπτεμβρίου/Ινδικτό ως Πανορθόδοξη Ημέρα Περιβάλλοντος. Ο διάδοχός του Πατριάρχης Βαρθολομαίος Α' (1991-) καθιέρωσε σε πανορθόδοξο επίπεδο (Σύνοδος Ενότητας Ορθοδόξων Πατριαρχών, 1992) τον εκκλησιαστικό εορτασμό της ημέρας εκείνης ως ημέρας προσευχής και παρέμβασης για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, υποδεικνύοντας πώς θεσμικώς κατοχυρωμένες θρησκευτικές πρακτικές δύνανται να επαναπροσδιορίζουν τον κοινωνικό τους ρόλο (Taylor, 2007: 530-535· Σερέτη, 2022: 90-94). Τα επόμενα χρόνια, η συνεπής δέσμευση του Βαρθολομαίου στο οικολογικό ζήτημα (Σερέτη 2022: 87-89) αποκρυσταλλώθηκε σε ένα τρισκελές σχήμα: πρώτο σκέλος συγκρότησαν ετήσια σεμινάρια στη Χάλκη (1994-1998), όπου μετείχαν εκπρόσωποι διαφορετικών χριστιανικών δογμάτων, θρησκειών, επιστημονικών οργανισμών και περιβαλλοντικών ΜΚΟ από όλη την οικουμένη. Τα σεμινάρια μεταξύ 2011-2022 απέκτησαν διευρυμένο χαρακτήρα Συνάντησης Κορυφής για την Παγκόσμια Ευθύνη και την Αειφορία του περιβάλλοντος (“Halki Summit”) (Σερέτη, 2022: 93, 110-111). Δεύτερο σκέλος συγκρότησαν, αντίστοιχα, εννέα Διεθνή Οικολογικά Συμπόσια «εν πλω», που διοργανώθηκαν σε υδάτινα οικοσυστήματα ανά την υφήλιο (1994-2019), με

συμμετοχή ειδικών επιστημόνων, εκπροσώπων διαφορετικών Εκκλησιών και θρησκειών, και περιβαλλοντικών οργανώσεων (Σερέτη, 2022: 94-102). Τρίτο σκέλος συνιστούν τα ετήσια Πατριαρχικά Μηνύματα για την ημέρα της Ινδίκτου, τα οποία συγκροτούν σημαντικά κείμενα θεολογικής-οικολογικής υπόστασης και συμπεριφοράς, που αξιοποιούνται από τις χριστιανικές κοινότητες ανά τον κόσμο (Σερέτη, 2022: 90). Εξακολουθητικά, τόσο σε Πατριαρχικά Μηνύματα Ινδίκτου όσο και σε ομιλίες, ο Βαρθολομαίος εστίασε στην ανάγκη σύναψης ενός καινούριου «γαμήλιου συμβολαίου» μεταξύ ανθρώπου και κτίσης, ως συνειδητής πολιτισμολογικά επιλογής, διά της οποίας ανακαλείται ταυτόχρονα η βιβλική εικόνα της αγάπης ως δεσμού και η νομική γλώσσα της ευθύνης και της υποχρέωσης, από τη μία πλευρά και ως συμπυκνωμένο θεολογικό επιχείρημα από την άλλη, σύμφωνα με το οποίο η σχέση ανθρώπου-κτίσης δεν είναι ούτε κυριαρχική ούτε ουδέτερη, αλλά δεσμευτική, αμοιβαία και ηθικά φορτισμένη (Ζαχαράκης, 2023).

Ο Βαρθολομαίος είναι ο πρώτος θρησκευτικός ηγέτης στην ιστορία που εισήγαγε την έννοια του οικολογικού *αμαρτήματος*, δηλαδή της ζημίας στο περιβάλλον ως θεολογικής και ηθικής παράβασης, αναδεικνύοντας τη θρησκεία ως δύναμη κοινωνικής κριτικής απέναντι στην επαπειλούμενη κλιματική αλλαγή-οικολογική καταστροφή. Ταυτόχρονα, θεμελίωσε την οικολογική ηθική με αναφορές στη γλώσσα της ορθόδοξης πνευματικής παράδοσης, χαρακτηρίζοντας τη νηστεία, την ολιγάρκεια και την άσκηση ως κατ' εξοχήν οικολογικές αρετές, καταδεικνύοντας ότι η οικολογική θεολογία δεν εφορμάται εξωγενώς εν είδει προσαρμογής του Θείου Λόγου σε κοσμικά ζητήματα, αλλά ως οργανική ανάπτυξη εγγενών πόρων της Ορθόδοξης παράδοσης («ευχαριστιακό ήθος») (Ζαχαράκης, 2023). Από αυτή τη θεολογική σκοπιά, ο άνθρωπος που αισθάνεται ευγνωμοσύνη προς τον Θεό οφείλει να εκδηλώνει παρόμοια ευγνωμοσύνη και σεβασμό προς την κτίση και η καταστροφή της Δημιουργίας συνιστά αρνησικυρία αυτής της αποστολής. Δεδομένου ότι αναντίρρητα η οικολογική κρίση πλήττει πρώτα τους πιο ευάλωτους, η συγκεκριμένη θεολογική προσέγγιση εισέρχεται στον δημόσιο διάλογο και συνδέεται με ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης σε μία περιεκτική οπτική, η οποία θα συνέκλινε στην πορεία με τη σκέψη του Πάπα Φραγκίσκου (Casanova, 2011: 54-60· Σερέτη, 2022: 117).

Η έκδοση της Εγκυκλίου «*Laudato Si'*: Για τη φροντίδα του κοινού μας οίκου» (2015) αποτελεί σταθμό στη χριστιανική καθολική και στη διεθνή περιβαλλοντική σκέψη. Ο Φραγκίσκος δεν απευθύνει την Εγκύκλιο αποκλειστικά στους Καθολικούς αλλά σε «κάθε

άνθρωπο που κατοικεί τον πλανήτη» ως αφετηριακό πολιτισμικό μήνυμα υψηλής αξίας, σύμφωνα με το οποίο η φροντίδα της Δημιουργίας δεν συνιστά ζήτημα ιδεολογίας, αλλά πνευματική και ηθική υποχρέωση του ανθρώπου (Σερέτη, 2022: 150-172). Κεντρικό εννοιολογικό εργαλείο της Εγκυκλίου είναι η *περιεκτική οικολογία* (“integral ecology”), η οποία συνίσταται στη σύλληψη ότι δεν μπορεί να υπάρξει λύση στο περιβαλλοντικό/οικολογικό πρόβλημα χωρίς ταυτόχρονη αντιμετώπιση της κοινωνικής αδικίας, της φτώχειας, της ανισότητας και της εκμετάλλευσης ανθρώπων και φύσης. Ο Φραγκίσκος, επαναλαμβάνοντας μία διατύπωση που συνηχεί άμεσα με τη θεολογία του Βαρθολομαίου για τη *φυσική ενότητα* και την *αλληλεξάρτηση της κτίσεως* («τα πάντα είναι συνδεδεμένα»), απορρίπτει ρητά κάθε τεχνοκρατική ή αποκλειστικά αγορακεντρική προσέγγιση του προβλήματος, εντάσσοντάς το σε μία ευρύτερη ηθική και πολιτική κριτική βάση (Σερέτη, 2022: 155-156).

Σε πολιτισμολογικό επίπεδο, η «*Laudato Si'*» λειτουργεί ταυτόχρονα ως θεολογικό κείμενο, κοινωνικός σχολιασμός και πολιτιστική παρέμβαση. Ο Φραγκίσκος επικαλείται επιστημονικά δεδομένα για την κλιματική αλλαγή, αναλύει την κρίση στο φως της Βίβλου, κριτικάρει τον *πλανητικό καπιταλισμό* και την *κουλτούρα* της κατανάλωσης, προτείνοντας αντ’ αυτών μία *κουλτούρα της φροντίδας*. Η Εγκύκλιος έχει μεταφραστεί σε περισσότερες από 30 γλώσσες, γεγονός που υπογραμμίζει την πολιτισμική της εμβέλεια και την ικανότητά της να ξεπερνά τα θρησκευτικά σύνορα και να αναδεικνύει τη θρησκεία ως παγκόσμιο πολιτισμικό κεφάλαιο. Μεταξύ των σημείων της «*Laudato Si'*» που έχουν μεγαλύτερη απήχηση και συμβολή για τον δημόσιο διάλογο αναδεικνύονται η *κραυγή της γης και των φτωχών* ως αλληλοσυνδεδεμένων κλήσεων για δράση, η κριτική του *τεχνοκρατικού παραδείγματος*, που εξισώνει την πρόοδο με κυριαρχία πάνω στη φύση, και η αντίθεση σε κάθε *εκτόνωση της ευθύνης* μέσω αδράνειας, ουδετερότητας ή οικονομικής λογικής, η οποία εξαιρεί οτιδήποτε δεν αποδίδει άμεσο κέρδος. Παράλληλα, η Εγκύκλιος αναγνωρίζει ρητά την εις βάθος χρόνου συμβολή του Πατριάρχη Βαρθολομαίου, εγκαινιάζοντας έναν επίσημο οικουμενικό διάλογο *Αγάπης* για τη Δημιουργία ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες (Σερέτη, 2022: 181-191).

Αναφορικά με τις κοινές δράσεις και Διακηρύξεις των Βαρθολομαίου - Φραγκίσκου, τεκμαίρεται ότι αποτελούν ιδιαίτερα εύγλωττο τεκμήριο της θεωρητικής συνάφειάς τους, αλλά και της ικανότητας του θρησκευτικού στοιχείου να λειτουργεί ως δύναμη οικουμενικής σύγκλισης απέναντι σε παγκόσμιες προκλήσεις. Η πρώτη τους συνάντηση έγινε το 2013, στην ενθρόνιση του Φραγκίσκου, σηματοδοτώντας την πρώτη φορά στην ιστορία όταν Οικουμενικός

Πατριάρχης παρίστατο σε ενθρόνιση Πάπα, δημιουργώντας ένα εντελώς νέο κλίμα στον διάλογο μεταξύ Ορθοδοξίας και Ρωμαιοκαθολικισμού (Σερέτη, 2022: 181). Τον Μάιο του 2014, οι δύο θρησκευτικοί ηγέτες συναντήθηκαν στα Ιεροσόλυμα, 50 χρόνια μετά την ιστορική συνάντηση των προκατόχων τους Αθηναγόρα και Παύλου ΣΤ' στους Αγίους Τόπους. Η Κοινή Διακήρυξη που εξέδωσαν δέσμευε και τους δύο για κοινή αντιμετώπιση της φτώχειας και άνισης κατανομής πλούτου, προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και διαθρησκειακό διάλογο (Σερέτη, 2022: 181-182). Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, ο Φραγκίσκος επισκέφθηκε το Φανάρι, ενώ τον Απρίλιο του 2016, μια από τις πιο εμβληματικές κοινές τους παρεμβάσεις πραγματοποιήθηκε στη Λέσβο, όταν επισκέφθηκαν μαζί το κέντρο υποδοχής προσφύγων στη Μόρια. Το μήνυμά τους («Δεν είστε μόνοι») και η εκδοθείσα Κοινή Διακήρυξη, όπου ζητούνταν σεβασμός στα ανθρώπινα δικαιώματα, τερματισμός του πολέμου στη Μέση Ανατολή και αναγνώριση ανθρωπιστικής υποχρέωσης απέναντι στους πρόσφυγες, κατέδειξε ότι η *οικουμενική συμφωνία* υπερβαίνει το στενά οικολογικό πεδίο και εκτείνεται σε ζητήματα ειρήνης, δικαιοσύνης, μετανάστευσης και ανθρώπινης αξιοπρέπειας (Σερέτη, 2022: 183-184).

Επιπρόσθετα, ως ιδιαίτερης σημασίας προβάλλουν τα Κοινά Μηνύματα Βαρθολομαίου-Φραγκίσκου για την Παγκόσμια Ημέρα Προσευχής για την Δημιουργία (1 Σεπτεμβρίου), που εκδίδονται συστηματικά από το 2017 (Σερέτη, 2022: 184-187). Στα μηνύματα αυτά, που αποτελούν σημαντικό πολιτισμικό γεγονός παγκόσμιας εμβέλειας, οι δύο ηγέτες υπογραμμίζουν, μεταξύ άλλων, ότι η κλιματική αλλαγή πλήττει πρώτα τους πιο ευάλωτους, ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια και η φροντίδα για την Δημιουργία είναι αδιαχώριστες, ότι η απάντηση στην κρίση πρέπει να είναι συλλογική, με κοινή ευθύνη και αλληλεγγύη, και ότι η αλλαγή τρόπου ζωής μέσω της απλότητας, της λιτότητας και της εγκράτειας, συνιστά πνευματική υποχρέωση. Ακόμη, στο πλαίσιο της Διεθνούς Διάσκεψης COP26 (2021), οι Βαρθολομαίος και Φραγκίσκος συνυπέγραψαν με άλλους θρησκευτικούς ηγέτες την κοινή έκκληση “Faith and Science: Towards COP26”, καλώντας τις κυβερνήσεις να λάβουν αποτελεσματικά μέτρα για τον περιορισμό της κλιματικής αλλαγής. Η πρωτοβουλία ανέδειξε την ικανότητα των θρησκευτικών θεσμών να εισέρχονται στη διεθνή δημόσια σφαίρα ως φορείς ηθικής αρχής και πολιτισμικής εξουσίας (Σερέτη, 2022: 188-194), συνδέοντας την οικολογική με την κοινωνική δικαιοσύνη με σκοπό τη διαμόρφωση αξιακού πλαισίου αντίθετου στον *πλανητικό καπιταλισμό* και την κουλτούρα της αδιαφορίας, και ασκώντας πίεση για

πολιτικές αλλαγές, τονίζοντας την ευθύνη του ανθρώπου ως «διαχειριστή» και όχι ως εξουσιαστή της Δημιουργίας (Casanova, 1994: 108-111, 134, 222).

Η περίπτωση των κοινών οικολογικών πρωτοβουλιών Βαρθολομαίου, Φραγκίσκου και ΠΣΕ παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον αναφορικά με την πρόσληψή της από τον κλάδο των πολιτισμικών σπουδών. Πρώτον, υποδεικνύει ότι οι θρησκευτικοί θεσμοί μπορούν να λειτουργούν ως *δημόσια θρησκεία* (Casanova, 1994: 40-41), ήτοι να εισέρχονται στο δημόσιο χώρο όχι ως δόγμα αλλά ως πολιτισμική αρχή και ηθική δύναμη, σε πλήρη συμφωνία με τη θεωρία του «μετα-κοσμικού» (“post-cosmic”: Taylor, 2007: 26). Η παρέμβαση στο οικολογικό ζήτημα είναι ο επιτυχεστέρος τρόπος με τον οποίο η θρησκεία «επιστρέφει» στον δημόσιο χώρο υπερβαίνοντας δογματικά σχίσματα. Δεύτερον, η ανάλυση των Οικολογικών Συμποσίων του Βαρθολομαίου και της Εγκυκλίου «Laudato Si'» αναδεικνύει πώς θρησκευτικά σύμβολα και ρητορικά σχήματα, όπως η «κτίση», το «ιερό αμάρτημα», ο «κοινός μας οίκος» κ.λπ., αξιοποιούνται ως εργαλεία πολιτισμικής επικοινωνίας και κινητοποίησης σε μία τύπου «αισθητηριακή θρησκεία» (Brent Plate, 2015: 1-22· Morgan, 2021: 15-22, 67-74), με τη θρησκευτική εμπειρία να μην παραμένει στον χώρο της λατρείας, αλλά να επεκτείνεται στο πεδίο της κοινωνικής πράξης και της πολιτισμικής παρέμβασης. Τρίτον, από τη σκοπιά της πολιτισμικής διαχείρισης, οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες αποτελούν πρότυπο διαπολιτισμικού και διαθρησκευτικού διαλόγου, που ενσαρκώνει τις αρχές του «μοντέλου φροντίδας» (“model of care”). Το «μοντέλο φροντίδας», αντίθετα με το «μοντέλο ελέγχου» (“control model”), βασίζεται στη φιλοσοφία της *φροντίδας* (“ethics of care”) της ηθικού φιλοσόφου Nel Noddings και της πολιτικής επιστήμονος Joan Tronto, με προεξάρχουσες αξίες την αμοιβαιότητα και την υπευθυνότητα στη σύναψη σχέσεων, την ενσωμάτωση πολλαπλών φωνών και οπτικών, την ευαισθησία στο τραύμα και τη μνήμη, καθώς και τη μετατόπιση εξουσίας από εμπειρογνώμονες προς τις κοινότητες, έχοντας ως αποτέλεσμα την τοποθέτηση στο κέντρο του ενδιαφέροντος την *ηθική σχέση ευθύνης* μεταξύ κοινοτήτων, θεσμών και τόπων μνήμης (Noddings, 1984: 79-98· Tronto, 1993: 127-158). Το μοντέλο συνδέθηκε με τον τομέα της πολιτισμικής διαχείρισης μέσω του έργου ερευνητών, όπως η Laurajane Smith

(Smith, 2006: 87-114), καθώς και σύνθετων πρωτοβουλιών στον άξονα των Πολιτιστικών Διαδρομών¹.

Συμπερασματικά, η κοινή οικολογική δράση Βαρθολομαίου, Φραγκίσκου και ΠΣΕ συνιστά ένα από τα πιο χαρακτηριστικά σύγχρονα παραδείγματα «δημόσιας θρησκείας» με παγκόσμια εμβέλεια, ικανό να διαμορφώνει αξίες, να κινητοποιεί κοινότητες και να συνδιαλέγεται με τις μεγαλύτερες προκλήσεις της ανθρωπότητας (Διαμαντάκος, 2022). Η «οικουμενική συμφωνία» υποδεικνύει επίσης ότι η υπέρβαση των ιστορικών θρησκευτικών διαιρέσεων είναι εφικτή, όταν το κοινό αξιακό υπόβαθρο γεφυρώνει πρώην αδιάβατα σχίσματα (Casanova, 1994: 40-41· Σερέτη, 2022: 196). Η σύνδεση της θρησκευτικής δράσης με παγκόσμιες πολιτισμικές αξίες, όπως η ειρήνη, η δικαιοσύνη και η βιωσιμότητα, επιβεβαιώνει ότι ο θρησκευτικός λόγος διατηρεί κρίσιμη δυναμική ως φορέας πολιτιστικού νοήματος και κοινωνικής αλλαγής (Davie, 2013: 46-66).

2. Το Φεστιβάλ Λατρευτικής Μουσικής στην Αθήνα (2022-2025)

Το Φεστιβάλ Λατρευτικής Μουσικής της Αθήνας (ΦΛΜ) αποτέλεσε μία από τις πλέον φιλόδοξες και πρωτότυπες πολιτιστικές διοργανώσεις που αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα κατά την τελευταία πενταετία (2022, 2024 και 2025). Το Φεστιβάλ, θεσμικά αναγνωρισμένο από το ΥΠ.ΠΟ., αναπτύχθηκε σε εύρος και βάθος, αναδεικνύοντας τη δυναμική που μπορεί να ασκεί το

¹ Τεκμηριωμένο παράδειγμα εφαρμογής αρχών «μοντέλου φροντίδας» σε διαπολιτισμικό-διαθρησκειακό πλαίσιο διαχείρισης κληρονομιάς αποτέλεσε το πρόγραμμα “Abraham Path Initiative” (API), που εκκίνησε το 2006–2007 με την επιστημονική στήριξη της ΜΚΟ Harvard Negotiation Project (TheAbrahamPathInitiative, 2017). Επρόκειτο για μία διαδρομή, που ακολούθησε τα ίχνη του Προφήτη Αβραάμ, κοινού προγόνου τριών θρησκειών, του Ιουδαϊσμού, του Χριστιανισμού και του Ισλάμ, από την Τουρκία (Şanlıurfa/Ur) έως τη Χεβρώνα της Παλαιστίνης, διασχίζοντας κατά σειρά τέσσερις χώρες (Τουρκία, Συρία, Ιορδανία, Παλαιστίνη/Ισραήλ). Σε περιοχές με ιστορία συγκρούσεων, όπως π.χ. στην Παλαιά Πόλη της Χεβρώνας, εγγεγραμμένης στο Μητρώο Κληρονομιάς σε Κίνδυνο της UNESCO από το 2017, το πρόγραμμα εφάρμοσε πρωτόκολλα «αργού διαλόγου» (“slow dialogue”), αναγνωρίζοντας ότι η κοινή κληρονομιά δεν μπορεί να λειτουργήσει ως εργαλείο επιφανειακής συμφιλίωσης, αλλά απαιτεί ωρίμανση σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ των εθνοτήτων και των κοινοτήτων (UNESCO/ICOMOS, 2017). Ειδικά για την αποφυγή του κινδύνου “heritage-washing” της πολιτιστικής κληρονομιάς της Χεβρώνας, του τελευταίου σημείου του API, αναπτύχθηκε από έτερη ΜΚΟ, την Επιτροπή Αποκατάστασης Χεβρώνας (“Hebron Rehabilitation Committee”), το «μοντέλο φροντίδας υπό πίεση» (“care under duress”) (Hamdan, 2018). Το συγκεκριμένο μοντέλο οριζόταν από την έμφαση στη διατήρηση της παλαιστινιακής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς ως ζωντανού οικιστικού ιστού, με ταυτόχρονη τεκμηρίωση των βλαβών επί των μνημείων που προκαλεί η κατοχή μετά τον Πόλεμο των Έξι Ημερών (1967) και κατόπιν των Συμφωνιών του 1995 (Όσλο) και του 1997 (Χεβρώνα) τμήματος των εδαφών αυτών από το Ισραήλ, αναγνωρίζοντας ότι η φροντίδα της κληρονομιάς είναι αδύνατη έξω από πλαίσιο πολιτικής δικαιοσύνης (Pullan, W., Sternberg, M., Kyriacou, L., Larkin, C. & Dumper, M., 2014: 128-150, 184-193).

θρησκευτικό μουσικό στοιχείο ως πολιτισμικός πόρος στον μητροπολιτικό αστικό χώρο. Στο πλαίσιο της παρούσας Εργασίας, η περίπτωση του ΦΛΜ εξετάζεται υπό διπλή οπτική, αφενός ως αυτοτελές φαινόμενο αναδιαμόρφωσης του θρησκευτικού στοιχείου στο σύγχρονο πολιτιστικό τοπίο, αφετέρου συγκριτικά σε σχέση με ανάλογες εγχώριες και διεθνείς διοργανώσεις ώστε να αναδειχθούν τόσο η καθολικότητα όσο και η ιδιαιτερότητα του φαινομένου (Timothy, 2011: 387, 453, 461-475).

Ειδικότερα, το 1ο ΦΛΜ πραγματοποιήθηκε από τη Μεγάλη Δευτέρα έως τη Μεγάλη Τετάρτη 2022 (18–20 Απριλίου), σε συνδιοργάνωση του ΥΠ.ΠΟ. και της Εθνικής Λυρικής Σκηνής (ΕΛΣ). Το πρόγραμμα περιλάμβανε 62 εκδηλώσεις σε 17 ιστορικά τοπόσημα της Πλάκας και του κέντρου της Αθήνας, με συμμετοχή άνω των 400 καλλιτεχνών (μουσικών, χορωδών, τραγουδιστών, ιεροψαλτών, συνθετών, ηθοποιών, αρχιμουσικών). Χώροι, όπως το Μουσείο της Ακρόπολης, η Μητρόπολη Αθηνών, το Φετιχιέ Τζαμί, το Λουτρό των Αέρηδων, το ΜΕΛΜΟΦΑΚΕ και ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», μεταξύ άλλων, μετατράπηκαν σε πολυεπίπεδες μουσικές σκηνές, ανοικτές στο κοινό με ελεύθερη είσοδο χωρίς προ-κρατήσεις (Υπουργείο Πολιτισμού, 2022β). Θεματικός άξονας ήταν η σχέση θρησκευτικής λατρείας και μουσικής, με αναφορές στη βυζαντινή και δυτική παράδοση, σε σούφι ιερές μουσικές, στα λατρευτικά έργα για πιάνο ελλήνων συνθετών (Μάνος Χατζιδάκις: *Δεκαπέντε Εσπερινοί*) και σε σύγχρονες δημιουργίες.

Το 2ο ΦΛΜ (Κυριακή Βαΐων έως Μεγάλη Τρίτη 2024, 28–30 Απριλίου), διεξαχθέν δύο έτη μετά το 1ο, επέκτεινε χωρικά και θεματικά τη διοργάνωση. Σε σχέση με το 1ο ΦΛΜ, ο αριθμός εκδηλώσεων αυξήθηκε, ενώ η γεωγραφία του Φεστιβάλ διευρύνθηκε χωρικά, μέσω της χρήσης νέων τοποσήμων. Η συμπερίληψη χώρων εκτός της Ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης σηματοδότησε έναν σημαντικό θεματικό εμπλουτισμό, υπό την έννοια ότι το ΦΛΜ συνέχισε τη λειτουργία του ως «χώρος» διαθρησκευτικής και διαπολιτισμικής συνάντησης (Υπουργείο Πολιτισμού, 2024). Το δε 3ο ΦΛΜ (Σάββατο Λαζάρου έως Μεγάλη Τετάρτη 2025, 12–16 Απριλίου), αποτέλεσε ουσιαστικά μετάβαση σε ένα διαφορετικό επίπεδο σε όλα τα επίπεδα τέλεσης-διεξαγωγής, από τη χρονική διάρκεια (πέντε ημέρες, αντί τρεις), το πλήθος των χώρων, τις εστιασμένες καλλιτεχνικές προτάσεις έως τις διεθνείς συμπαραγωγές σε ένα πολυεπίπεδο πρόγραμμα κατάνυξης, αισθητικής περισυλλογής και σύγχρονης δημιουργίας (Υπουργείο Πολιτισμού, 2025). Η θεματική εξέλιξη των τριών εκδόσεων του ΦΛΜ αναδεικνύει μια σαφή πορεία από την αρχική εστίαση στην ελληνορθόδοξη παράδοση και τη βυζαντινή

μουσική (1ο ΦΛΜ), σε μία ευρύτερη μουσικά (2ο ΦΛΜ) και πολιτισμικά (3ο ΦΛΜ) διασταυρούμενη πρόταση, επιβεβαιώνοντας ότι η λατρευτική μουσική λειτουργεί ως «πολιτισμικό σύστημα» με καθολική πολιτισμική εμβέλεια κατά την έννοια του Geertz (1973). Εξίσου σημαντική είναι η διάσταση της ελεύθερης εισόδου για όλους τους χώρους, πολιτική που επιβεβαιώνει τον συλλογικό-συμπεριληπτικό, μη εμπορικό χαρακτήρα της διοργάνωσης και την απόσταση που τηρήθηκε από λογικές εμπορευματοποίησης (Carrette & King, 2005: 169-182· Einstein, 2008: 53-55).

Στον ελληνικό χώρο, ως τα δύο κυριότερα σχετικά φεστιβάλ προβάλλουν το Φεστιβάλ Θρησκευτικής Μουσικής Πάτμου (2001–) και το Φεστιβάλ Θρησκευτικής Μουσικής Άρτας (2023–). Το Φεστιβάλ Θρησκευτικής Μουσικής Πάτμου αποτελεί τον παλαιότερο θεσμό θρησκευτικής μουσικής στη χώρα (PatmosMusicFestival, 2025). Πραγματοποιείται κάθε Αύγουστο–Σεπτέμβριο στην Πάτμο, εγγεγραμμένη στα Μνημεία Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO από το 1999, στον υπαίθριο χώρο του Ιερού Σπηλαίου της Αποκαλύψεως, αξιοποιώντας τη βαθιά θρησκευτική φόρτιση του χώρου ως τον πυρήνα της εν λόγω εμπειρίας. Το πρόγραμμα παρουσιάζει αριστουργήματα της χριστιανικής μουσικής παράδοσης, Ορθόδοξης και Δυτικής, αλλά και σύγχρονες δημιουργίες εμπνευσμένες από τη θρησκευτική εμπειρία, με ελεύθερη είσοδο για το κοινό. Το δε Φεστιβάλ Θρησκευτικής Μουσικής Άρτας (4η έκδοση, Απρίλιος 2026) διοργανώνεται σε τοπική βάση και τελείται σε μνημεία της βυζαντινής πολιτιστικής κληρονομιάς (Παναγία Παρηγορήτισσα, Αγία Θεοδώρα, Άγιος Δημήτριος), κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα (ΦΘΜΑ, 2026). Πρόκειται για μια εγχώρια, κοινοτική διοργάνωση με εμφανίσεις χορωδιών από όλη την Ελλάδα, με έμφαση στην ανάδειξη της μουσικής με θρησκευτική και ιστορική κληρονομιά.

Η σύγκριση μεταξύ των τριών Φεστιβάλ αναδεικνύει διαφορετικά πρότυπα ενσωμάτωσης του θρησκευτικού στοιχείου στο εγχώριο πολιτιστικό γίγνεσθαι. Μία βασική διαφορά του ΦΛΜ έναντι του Φεστιβάλ Πάτμου έγκειται κυρίως στη φιλοσοφική τους αφετηρία, καθώς η Πάτμος αντλεί τη λειτουργικότητά της από τη θεολογική ιδιαιτερότητα του τόπου (χώρος συγγραφής της *Αποκαλύψεως* του Ευαγγελιστή Ιωάννη - κηρυγμένη το 1981 από το ελληνικό κράτος ως «Ιερά Νήσος» - ενταγμένη από το 2004 στην Ευρωπαϊκή Συνεργασία Μεγάλων Τόπων Υποδοχής Προσκυνητών “Cooperation Européenne des Sites Majeurs d’Accueil – COESIMA” ως ένα από τα επτά σπουδαιότερα προσκυνήματα της Ευρώπης) (Stefko, 2014: 212-213· Τζήμα, 2019: 53-54). Από την άλλη, το ΦΛΜ λειτούργησε ως αστικός

πολυπολιτισμικός χώρος, αξιοποιώντας την ποικίλη μνημειακή στρωματογραφία της πόλης, εκκινώντας από την αρχαιότητα, περνώντας στους Βυζαντινούς χρόνους και την Οθωμανική κατάκτηση, έως τη σύγχρονη πολυπολιτισμική Αθήνα, αναδεικνύοντας τη διαθρησκειακή και διαπολιτισμική φύση της ευρύτερα πολιτιστικής, και όχι μόνον αυστηρά μουσικής, κληρονομιάς της πόλης (Shackley, 2001: 124). Η Πάτμος, αντίθετα, λειτουργεί ως τόπος αμιγώς χριστιανικής, κυρίως ορθόδοξης, πνευματικότητας (Κυπριώτης, 2023: 33-35). Η Άρτα, αντίστοιχα, με τα Βυζαντινά της μνημεία, λειτουργεί ως πολιτιστική διαδρομή κατά την έννοια του Συμβουλίου της Ευρώπης (Council of Europe, 2011), σε αυστηρά τοπική-περιφερειακή κλίμακα. Η πρόσφατη ένταξη του Φεστιβάλ στη «Βυζαντινή Εβδομάδα» της Άρτας (2026) επιβεβαιώνει τη λειτουργία του ως εργαλείο ανάδειξης της τοπικής ταυτότητας και τουριστικής γεωγραφίας. Συνοψίζοντας τις τρεις περιπτώσεις, τεκμαίρεται ότι το ΦΛΜ λειτούργησε από το 2022 έως το 2025 ως ένα αστικό, πολυεπίπεδο, διαπολιτισμικό φεστιβάλ με εθνική αλλά και διεθνή ακτινοβολία, το Φεστιβάλ Πάτμου σχεδόν από τις απαρχές του 21^{ου} αι. ως καλοκαιρινό πνευματικό προσκύνημα σε έναν ιερό τόπο με παγκόσμιο θρησκευτικό φορτίο, ενώ το Φεστιβάλ Άρτας την τελευταία τετραετία ως μία κοινοτικώς θεσμοθετημένη ενέργεια ανάδειξης της τοπικής βυζαντινής κληρονομιάς μέσω της χορωδιακής παράδοσης και πρακτικής. Και οι τρεις περιπτώσεις απεικονίζουν τρόπους με τους οποίους το θρησκευτικό στοιχείο συνδέεται με πολιτιστικές διαδρομές, εδαφικές ταυτότητες και στρατηγικές με αναφορά στον τομέα του πολιτισμού (Timothy, 2011: 417-441).

Σε διεθνές επίπεδο, Φεστιβάλ, όπως το “MusicaAntiqua Bruges” (Βέλγιο), αφιερωμένο στην αρχαία και μεσαιωνική μουσική και εστιασμένο στη δυτική χριστιανική παράδοση σε μνημειακούς χώρους της πόλης (MAFestival, 2026), ή το “Festival Oude Muziek Utrecht” (Ολλανδία), ένα διεθνές Φεστιβάλ Παλαιάς Μουσικής, που περιλαμβάνει σημαντικό θρησκευτικό ρεπερτόριο χωρίς να αυτοπροσδιορίζεται ρητά ως «θρησκευτικό» (Festival Oude Muziek Utrecht, 2026), αναδεικνύουν τη θρησκευτική μουσική ως πολιτισμική παρακαταθήκη, που αξιοποιείται αισθητικά, χωρίς απαραίτητα να φέρει ταυτόχρονα αποκλειστικά λατρευτικό φορτίο. Το πλέον καθιερωμένο και πρότυπο Φεστιβάλ ιεράς μουσικής είναι το «Φεστιβάλ Μουσικής του Κόσμου Ιεράς» (“Festival de Musiques Sacrées du Monde”) του Φεζ στον ιστορικό τόπο της Μεδίνα στο Μαρόκο, που ιδρύθηκε το 1994, δύο χρόνια μετά τη λήξη του Πολέμου του Κόλπου, για να βρει έκφραση η ανθρωπιστική απάντηση στη βία μέσω της κοινής αναζήτησης του ιερού στη μουσική (Fès Festival, 2026). Ως πολυήμερη πολυθρησκευτική

γιορτή (χριστιανική, μουσουλμανική, εβραϊκή, ινδουιστική, βουδιστική, ιθαγενείς μουσικές παραδόσεις), το Φεστιβάλ Φεζ αναγνωρίστηκε το 2001 από τα Ηνωμένα Έθνη ως ένας από τους σημαντικότερους θεσμούς για τον διάλογο των πολιτισμών. Η σύγκριση ΦΛΜ-Φεστιβάλ Φεζ αναδεικνύει συγκλίσεις, καθότι και τα δύο Φεστιβάλ αξιοποιούν την ιστορική στρωματογραφία της πόλης ως μνημειακό-νοηματικό πλαίσιο, επιδιώκοντας τη διαθρησκειακή συνύπαρξη μέσω της μουσικής εμπειρίας, ενώ παράλληλα χαρακτηρίζονται από τον ανοικτό, συμμετοχικό τους χαρακτήρα, με ελεύθερη πρόσβαση σε πολλές εκδηλώσεις όπου συνδυάζονται παραδοσιακές μουσικές με τη σύγχρονη δημιουργία. Από τις εντοπιζόμενες διαφορές, το Φεστιβάλ Φεζ λειτουργεί εδώ και τρεις δεκαετίες με διεθνή εμβέλεια, ετήσια θεματική αρθρωμένη γύρω από έναν φιλοσοφικό τίτλο (π.χ. «Αναγεννήσεις» / “Renaissances” για το 2025) και ρητή διπλωματική διάσταση, ενώ, αντίθετα, το ΦΛΜ βρίσκεται ακόμη στο στάδιο θεσμικής εδραίωσης, παρότι παρουσίασε ρυθμό ανάπτυξης και ικανοποιητικό βαθμό ποιότητας, που θα δικαιολογούσαν τη δρομολόγηση μόνιμης διεξαγωγής του σε ετήσια βάση από την Πολιτεία.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες διαστάσεις του ΦΛΜ είναι η επιλογή των χώρων ως προς τη θεματική και την ταυτότητα. Η χρήση του Φετιχιέ Τζαμί (οθωμανικό μνημείο πλησίον της Ρωμαϊκής Αγοράς) για ισλαμικές μουσικές σούφι, της Α' Ελληνικής Ευαγγελικής Εκκλησίας για προτεσταντικό ρεπερτόριο, του Μητροπολιτικού-Καθεδρικού Ναού Αθηνών για δυτική ιερή μουσική, καθώς και της Μητρόπολης Αθηνών για βυζαντινή ψαλτική, μετατρέπει την πόλη σε πολυθρησκευτικό χάρτη, όπου κάθε χώρος αποκαλύπτει τη θρησκευτική και πολιτισμική στρωματογραφία της Αθήνας. Αυτή η συνειδητή ανάγνωση της πόλης μέσα από τη μουσική εμπειρία παραπέμπει στη θεωρία του Eliade (1963) για τον *ιερό χώρο* και τις δυνατότητες επανοικειοποίησής του μέσω πολιτιστικών πρακτικών (Brent Plate, 2015: 7-8). Ιδιαίτερης σημασίας είναι επίσης η καλλιτεχνική φιλοσοφία που διαπέρασε τις τρεις έως σήμερα (2026) εκδόσεις του Φεστιβάλ. Με βάση το ρεπερτόριο, υποδεικνύεται ότι η αναζήτηση του λατρευτικού δεν περιορίζεται στο δογματικά θρησκευτικό ή το επισήμως ιερό, πόσο μάλλον στο ιεροπρεπές. Έργα, όπως η παράσταση «Βασίλης Τσιτσάνης-Ο Άγιος του Έρωτα», που συνδυάζουν βυζαντινούς ύμνους με λαϊκά τραγούδια, ή η συναυλία “Bach in the Sky with Diamonds”, που περιλαμβάνουν συνθέσεις του Μπαχ και των Beatles, αναζητούν το στοιχείο του ιερού στη βαθύτερη ανθρώπινη εμπειρία, ανεξαρτήτως δόγματος. Το ΦΛΜ λειτούργησε ως χώρος συνάντησης της ζωντανής λατρευτικής παράδοσης

και της σύγχρονης δημιουργίας, καθώς παγκόσμιες πρεμιέρες και αναθέσεις της ΕΛΣ σε Έλληνες συνθέτες παρουσιάσθηκαν δίπλα στη βυζαντινή ψαλτική και τη δυτική πολυφωνία του 17ου αιώνα. Η διακριτή αισθητική θρησκευτικότητα του ΦΛΜ απηχεί την αντίληψη περί πνευματικότητας έξω από τα θεσμικά πλαίσια, ως κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης κοσμικής εποχής (Taylor 2007: 505-506· Davie, 2013: 255).

Συμπερασματικά, το ΦΛΜ συνέστησε μία από τις πιο σύνθετες και ενδιαφέρουσες σύγχρονες πολιτιστικές πρωτοβουλίες ανάδειξης του θρησκευτικού στοιχείου στον σύγχρονο αστικό χώρο στην Ελλάδα. Σε σύγκριση με τα ελληνικά αντίστοιχα (Πάτμος, Άρτα) και τα διεθνή (Φεζ, Μπρυζ, Ουτρέχτη) Φεστιβάλ, το ΦΛΜ ενεφορήθηκε από το στόχο ανάδειξης ενός υποδείγματος, που επιχειρεί να συνδυάσει την πολυθρησκευτική ανοικτότητα με την αισθητική αξίωση, τη διαπολιτισμική διάσταση με τη σύγχρονη δημιουργική παραγωγή, και τον δημόσιο αστικό χώρο με τον εσωτερικό βίο της κατανύξης. Μέσα από αυτή την πολυεπίπεδη λειτουργία, το ΦΛΜ ουσιαστικά αποτυπώνει ενεργά τη θεωρητική πρόταση του Casanova (1994: 40-41) για τη *δημόσια θρησκεία* και τη δυνατότητα του θρησκευτικού στοιχείου να λειτουργεί ως συνεκτικός ιστός κοινωνίας και διαλόγου, σε ένα δυναμικό πολυπολιτισμικό περιβάλλον.

3. Η Πολιτιστική Διαδρομή «Στα Βήματα του Αποστόλου Παύλου»

Η Πολιτιστική Διαδρομή «Στα Βήματα του Αποστόλου Παύλου» αποτελεί μία από τις σημαντικότερες ελληνικές θεσμικές πρωτοβουλίες πολιτιστικής και τουριστικής ανάδειξης θρησκευτικής κληρονομιάς των τελευταίων ετών. Η Διαδρομή αποτέλεσε μία εκ των πέντε θεματικών πολιτιστικών διαδρομών, που ανέπτυξε το ΥΠ.ΠΟ. την τελευταία πενταετία με προϋπολογισμό περ. 2,7 εκατ. ευρώ. Ο προϋπολογισμός της Διαδρομής περιλάμβανε, μεταξύ άλλων δράσεων, ανάδειξη και ενεργειακή αναβάθμιση μνημείων, όπως της Βασιλικής Αχειροποιήτου (Θεσσαλονίκη), ψηφιακές υποδομές πληροφόρησης κατά μήκος της χερσαίας Διαδρομής, αρχαιολογικά έργα σε μνημεία στις περιοχές της Καβάλας, των Φιλίππων, της Αμφίπολης, της Βέροιας και της Κορίνθου κ.ά. (Υπουργείο Πολιτισμού, 2022α), και μία ομώνυμη περιοδική έκθεση (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2025). Μέσω και της σύνοδης ψηφιακής πύλης (strapaulsroute.gr), που αντικατοπτρίζει τις σύγχρονες βέλτιστες πρακτικές διαχείρισης πολιτιστικών διαδρομών, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της UNESCO (1972· 2003) και του Συμβουλίου της Ευρώπης (2010), η Διαδρομή ενσωματώνει τη σύζευξη ιστορικής έρευνας, προσκυνηματικής εμπειρίας, περιπατητικής κληρονομιάς, ψηφιακής υποδομής και αναπτυξιακής πολιτικής. Ο αφηγηματικός πυρήνας της Διαδρομής εδράζεται στη

Β' Αποστολική Περιοδεία (περ. 49 μ.Χ.), κατά την οποία ο Απόστολος Παύλος έφθασε αρχικά στη Μακεδονία (Νεάπολη), ίδρυσε την πρώτη χριστιανική κοινότητα της Ευρώπης (Φίλιπποι) και κήρυξε το Ευαγγέλιο (Βέροια, συναγωγή Θεσσαλονίκης, Άρειος Πάγος, Κόρινθος), σηματοδοτώντας έτσι το πέρασμα του Χριστιανισμού στη Δύση (Υπουργείο Πολιτισμού, 2025· Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2025). Ο Παύλος αποτελεί μία από τις ελάχιστες ιστορικές προσωπικότητες, η φυσική κινητικότητα των οποίων, τεκμηριώνεται τόσο λεπτομερώς στις αρχαίες πηγές (Πράξεις Αποστόλων, Παύλειες Επιστολές), ώστε να καθίσταται επαληθεύσιμη αρχαιολογικά. Η Βία Εγνατία, ο ρωμαϊκός αυτοκρατορικός δρόμος που ακολούθησε ο Παύλος, είναι μνημειακά τεκμηριωμένη και συνιστά αφ' εαυτής πολιτιστικό τοπίο εξαιρετικής σημασίας (Υπουργείο Πολιτισμού, 2022α). Εμβληματικά μνημεία κατά μήκος της διαδρομής συγκροτούν αδιάψευστα αρχαιολογικά τεκμήρια συναρτημένα άμεσα ή έμμεσα με το κηρυκτικό έργο του Παύλου. Η διαδρομή εκτείνεται συνολικά σε περίπου 300 χιλιόμετρα χερσαίας πορείας.

Ο συνδυασμός της αφήγησης των Πράξεων Αποστόλων (Πράξ. 16-18) με τις Επιστολές του Παύλου (κυρίως την Α' προς Θεσσαλονικείς, την Α' και Β' προς Κορινθίους: Meggitt, 1998, σ. 189-193, την προς Φιλιππησίους) και τα αρχαιολογικά ευρήματα κατά μήκος της διαδρομής, όπως το *Βήμα του Αγοραίου* (Rostra) στην Κόρινθο (Βήμα Αποστόλου Παύλου-ΟΔΥΣΣΕΥΣ), επιτρέπει στην έρευνα να ανιχνεύσει με ακρίβεια τα ίχνη της κίνησης ενός ανθρώπου στον χώρο της ρωμαϊκής Μακεδονίας και Επαρχίας Αχαΐας του 1ου αιώνα μ.Χ. (Hengel & Schwemer, 1997: 106-196· Riesner, 1994: 204-296) υπό το πρίσμα της αρχαίας μεσογειακής θρησκείας (Fredriksen, 2018: 117-122· Chantziantoniou, Fredriksen & Young, 2025: 3-19). Οι σταθμοί αυτοί δεν αποτελούν απλώς γεωγραφικά σημεία, αλλά πεδία συνάντησης διαφορετικών πολιτισμών (ελληνιστικού, ρωμαϊκού, ιουδαϊκού), συγκροτώντας το θρησκευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδύθηκε το μήνυμα του Παύλου (Μαράς, 2019: 93-121), και, ως εκ τούτου, προσφέρονται για πολυεπίπεδη πολιτισμολογική εκ των έσω ανάγνωση της Μεσογειακής πολιτισμικής σύνθεσης της εποχής (Chantziantoniou, Fredriksen & Young, 2025: 59-73) με έμφαση στην ιστορικότητα της αποστολικής δράσης (Hengel & Schwemer, 1997· Riesner, 1994) και στο αυθεντικό πρότυπο δημιουργίας της Παύλειας διδασκαλίας (Livesey, 2024: 1-30· Carrier, 2025). Από πολιτισμολογικής σκοπιάς, το ζήτημα της «αυθεντικότητας» των κειμένων-τεκμηρίων παράγει «νομιμοποιητικού χαρακτήρα» συνέπεια για τη σχετική Διαδρομή, καθώς, όπως υπογράμμισε ο Dean MacCannell (MacCannell, 1976: 91-107), ο σύγχρονος πολιτιστικός

τουρισμός δεν αναζητά κατά κύριο λόγο ιστορική αποδεικνυόμενη γεγονотоλογία, αλλά την αυθεντικότητα της εμπειρίας, δηλαδή τη σύνδεση του επισκέπτη με τόπους, μνήμες και αφηγήσεις, που φέρουν κοινωνική και πολιτισμική σημασία. Ο λόγος του Παύλου στον Άρειο Πάγο (Πράξ. 17, 22-31) αρθρώνεται συνειδητά εντός της ελληνιστικής πολιτισμικής παράδοσης ως γέφυρα για τη μεταβίβαση του νέου μηνύματος (Μαράς, 2019: 108-111), και δεν απέχει από την οπτική του μονοπατιού που οδηγεί από το ίδιο στο άλλο, συσχετίζοντας τα ανόμοια και τα ετερογενή, που υπέδειξε ο Michel Serres (Serres, 2006: 72-73).

Από έτερη σκοπιά, ο David Lowenthal (1998: 1-14) είχε αναλύσει πώς η κληρονομιά «κατασκευάζεται» εκ του παρόντος σε αναφορά με το παρελθόν. Η Διαδρομή αποτελεί «κατασκευή», υπό το πρίσμα ότι η νοηματοδότησή της δεν εξαρτάται αποκλειστικά από τη διευθέτηση ακαδημαϊκών ερωτημάτων, αλλά από τη ζωντανή λατρευτική, προσκυνηματική και πολιτισμική σημασία, που έχουν αποκτήσει αυτοί οι χώροι για εκατομμύρια ανθρώπους ανά τους αιώνες. Εξάλλου, οι σταθμοί της Διαδρομής δεν ήταν τον 1^ο αι. μ.Χ. ουδέτεροι γεωγραφικοί «χώροι», αλλά πεδία έντονης θρησκευτικής δραστηριότητας και σταθμοί πολιτισμικής σύνθεσης ελληνικής, ρωμαϊκής, ιουδαϊκής και χριστιανικής ιστορικής ταυτότητας, συνιστώσα που την κατατάσσει στα πλέον πλούσια πεδία διαπολιτισμικής ανάγνωσης στον ελληνικό χώρο (ΣΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ, 2025). Επιπρόσθετα, η όποια ακαδημαϊκή επαναξιολόγηση δεν θέτει σε αμφισβήτηση την κοινωνική και ιστορική αξία της εν λόγω Διαδρομής, αλλά, αντίθετα, επιβεβαιώνει την ανάγκη αρχικού και επανα-σχεδιασμού της βάσει ενός πλαισίου αρκετά ευρέος και ανθεκτικού, ώστε να ανταλλάσσονται διαφορετικές ερμηνευτικές θέσεις (Asad, 2003: 20-24). Υπό αυτή την έννοια, η Διαδρομή αποτελεί δυνάμει ένα εξαιρετικό πεδίο άσκησης των λεγόμενων «critical heritage studies» στον ελληνικό χώρο (Harrison, 2013: 95-113).

Όπως παρατέθηκε παραπάνω, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της Διαδρομής έγκειται στο ότι δεν είναι μονοσήμαντα αρχαιολογικού, θρησκευτικού ή τουριστικού προσανατολισμού. Ο χαρακτηρισμός της ως πολιτιστικής, περιπατητικής και προσκυνηματικής αντικατοπτρίζει τον τριπλό χαρακτήρα της, καθώς η ίδια διαδρομή μπορεί να βιωθεί ως αρχαιολογικό και ιστορικό ταξίδι, ως πνευματική προσκυνηματική πορεία ή ως πεζοπορική εμπειρία. Η σύνδεση της αποστολικής και της ρωμαϊκής διαδρομής δημιουργεί ένα πολυεπίπεδο αφήγημα πολιτιστικής κληρονομιάς που εκτείνεται από την αρχαιότητα έως την παλαιοχριστιανική εποχή, με εξαιρετικό πλούτο τεκμηρίων και σημείων αναφοράς (Υπουργείο Πολιτισμού, 2022α). Η δε

πολλαπλότητα της Διαδρομής αντιστοιχεί σε μία *υβριδική/πολυμορφική* θρησκευτική-τουριστική εμπειρία (Tiwari & Kumar, 2025: 1-3), με ισχυρό αποτύπωμα «αυθεντικότητας» της εμπειρίας (MacCannell, 1976: 155-158). Τα ετήσια «Παύλεια» (1995-), φεστιβάλ πνευματικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων με διεθνή χαρακτήρα με διοργανωτή τη Μητρόπολη Βέροιας, Νάουσας και Καμπανίας, συνδυάζουν τον ακαδημαϊκό με το θρησκευτικό και πολιτιστικό χαρακτήρα, ώστε να προσελκύονται επισκέπτες χωρίς να αλλοτριώνεται το ζωντανό θρησκευτικό νόημα του τόπου (Παύλεια, 2024).

Συγκριτική ανάλυση της Διαδρομής είναι σε θέση να αποκαλύψει τόσο δομικές ομοιότητες της με καθιερωμένες ευρωπαϊκές προσκυνηματικές Διαδρομές, όσο και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Το πρότυπο αναφοράς είναι αφενός η Οδός του Αγίου Ιακώβου (“Saint James Way/Camino de Santiago”), ήτοι ο θεμελιωτικός θεσμός των Πολιτιστικών Διαδρομών στην Ευρώπη (1987-), και αφετέρου η Via Francigena (1994-), που συνδέει την Αγγλία, τη Γαλλία, την Ελβετία, την Ιταλία και το Βατικανό. Ειδικώς το Camino δεν συνιστά απλώς μία διαδρομή, αλλά ένα ζωντανό φαινόμενο πολιτισμικής σύνθεσης (Saint James Way, 2026), με την πλειονότητα των επισκεπτών να αναζητούν την πνευματικότητα «έξω από τους θεσμούς», μια χαρακτηριστική εκδοχή αυτού που ο Ch. Taylor (2007: 3-4) ονόμασε *οντολογική αναζήτηση* στη μετα-θεσμική κοσμική εποχή. Αντίστοιχα, η Via Francigena αξιοποιεί ως πλαίσιο πολιτισμικής διπλωματίας την ιδέα μιας ευρωπαϊκής *κοινότητας*, που διαμορφώθηκε μέσα από τις μεσαιωνικές εμπορικές και προσκυνηματικές *μετα-κινήσεις* (ViaFrancigena, 2026).

Συγκριτικά, τόσο η Διαδρομή Παύλου όσο και το Camino αντλούν τη νομιμοποίησή τους από την αποστολική παρουσία (του Ιακώβου του Μεγάλου στη Γαλικία, του Παύλου στη Μακεδονία), αξιοποιούν αρχαιολογικά δεδομένα ως ζωντανά τεκμήρια και συνδυάζουν το θρησκευτικό με το ευρύτερο πολιτισμικό, φυσικό και τουριστικό πλαίσιο. Επιπρόσθετα, και οι δύο Διαδρομές αντιμετωπίζουν το ερώτημα της διαχείρισης της «αυθεντικότητας» σε συνθήκες μαζικής επισκεψιμότητας. Η βασική διαφορά εντοπίζεται στη θεσμική ωριμότητα: το Camino έχει σχεδόν τέσσερις δεκαετίες θεσμικής λειτουργίας με εκατομμύρια επισκέπτες ετησίως, τη στιγμή που η Διαδρομή Παύλου βρίσκεται ακόμη στη φάση εδραίωσης, με πρόσφατες επενδύσεις σε υποδομές και ανάδειξη (Council of Europe, 2011· Timothy, 2011: 432). Αντίστοιχα με το παράδειγμα της Via Francigena, η Βία Εγνατία, στην οποία εδράζεται η Διαδρομή Παύλου, μπορεί να νοηθεί ως ο αντίστοιχος κατεχοχόν άξονας συγκρότησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας η σε παλαιοχριστιανικό-βυζαντινό χρόνο. Σε ευρύτερο (διεθνές)

πλαίσιο, εντοπίζονται έτερες «αποστολικές» διαδρομές, όπως η Διαδρομή του Αγίου Ανδρέα (Σκωτία, Ουκρανία, Ελλάδα), η Οδός Εγνατία στην Τουρκία, αλλά και μη χριστιανικές ανάλογες διαδρομές, όπως ο Δρόμος του Προφήτη Ισλάμ στη Σαουδική Αραβία ή το Kumanokodo στην Ιαπωνία, αναγνωρισμένο από την UNESCO (Kumanokodo, 2004), αναδεικνύοντας ένα παγκόσμιο φαινόμενο, όπου οι θρησκευτικές πορείες ατόμων ή κοινοτήτων μεταμορφώνονται σε πολιτισμικές διαδρομές, διά της εκ νέου διαπραγμάτευσης της σχέσης μεταξύ ιερού χώρου, σύγχρονης εμπειρίας και τουριστικής οικονομίας (Rinschede, 1992: 65· Shackley, 2001: 17-19· ICOMOS, 2022).

Με βάση τα παραπάνω, η Διαδρομή τεκμαίρεται ότι λειτουργεί σε τρία επίπεδα ταυτόχρονα. Πρώτον, ως εθνική και συνάμα ευρωπαϊκή πολιτιστική σύνθεση, με την ελληνική ταυτότητα να ενισχύεται μέσα από τη θέση της χώρας ως «πύλης» του Χριστιανισμού στην Ευρώπη, καθώς συνδυάζει την κλασική κληρονομιά, την ανάπτυξη των πρώιμου Χριστιανισμού και τη βυζαντινή παράδοση σε συνεχή αφήγηση. Δεύτερον, ως εργαλείο τοπικής ανάπτυξης, αφού οι τοπικές κοινότητες κατά μήκος της Διαδρομής δύνανται να ωφελούνται οικονομικά από τον θρησκευτικό τουρισμό, ενώ ταυτόχρονα ενισχύεται η τοπική πολιτιστική ταυτότητα. Τρίτον, ως μέσο διαπολιτισμικής επικοινωνίας, αφού η Διαδρομή απευθύνεται σε χριστιανούς επισκέπτες από ολόκληρο τον κόσμο, δημιουργώντας έναν χώρο συνάντησης εθνικών και θρησκευτικών παραδόσεων που υπερβαίνει τα ελληνικά σύνορα. Επιπρόσθετα, η Διαδρομή αποτελεί ένα ζωντανό παράδειγμα της αλληλεπίδρασης υλικής και άυλης κληρονομιάς, κατά την έννοια που ορίζει η UNESCO (1972· 2003), καθώς τα μνημεία συνυπάρχουν με ζωντανές λατρευτικές πρακτικές. Η συνύπαρξη του κατά Lowenthal *φορτίου του παρελθόντος/χρόνου* (“burden of the past/time”) (Lowenthal, 2015, κεφ. 3) με τη ζωντανή λατρευτική πρακτική διαφοροποιεί τη Διαδρομή από ένα αρχαιολογικό έργο και της προσδίδει βαθύτερη πολιτισμολογική αξία. Ένα κρίσιμο ζήτημα που αναδύεται στο σημείο αυτό είναι η διαχείριση της πολλαπλής ταυτότητας της Διαδρομής, καθώς η μαζικοποίηση του θρησκευτικού τουρισμού μπορεί να υπονομεύσει την πνευματική εμπειρία των προσκυνητών. Το ICOMOS (2022) υπογραμμίζει ότι η βιωσιμότητα της πολιτιστικής κληρονομιάς προϋποθέτει ισορροπία μεταξύ πρόσβασης και προστασίας, μεταξύ σεβασμού στον ιερό χαρακτήρα και οικονομικής αξιοποίησης. Στην περίπτωση της Διαδρομής, η Ελλάδα έχει τη δυνατότητα να αναδείξει ένα πρότυπο πολιτιστικά και πνευματικά υπεύθυνου θρησκευτικού τουρισμού, που θα συνδέεται με γνήσιο βιωματικό και ιστορικό νόημα.

Συμπερασματικά, η Διαδρομή αντιπροσωπεύει ένα από τα πλέον φιλόδοξα ελληνικά εγχειρήματα ανάδειξης θρησκευτικής κληρονομιάς με σαφή αναπτυξιακό και πολιτιστικό στόχο. Σε σύγκριση με το Camino (1987) και τη Via Francigena (1994), βρίσκεται ακόμη σε αρχικό στάδιο θεσμικής ωρίμανσης, αλλά διαθέτει εξαιρετικά ισχυρό αφηγηματικό υπόβαθρο, που, εφόσον υποστηριχθεί από επενδύσεις σε ψηφιακές υποδομές και σε πρωτοβουλίες εδραζόμενες στην πολιτιστική διπλωματία, έχει τις προϋποθέσεις να αναδειχθεί σε μείζονα προσκυνηματική- πολιτιστική διαδρομή ευρωπαϊκής εμβέλειας. Υπό αυτή την προοπτική, αποτελεί εξαιρετικό παράδειγμα της θεωρητικής πρότασης του Timothy (2011) για τη συνεκτική διαχείριση θρησκευτικής και αρχαιολογικής κληρονομιάς ως αναπόσπαστο στοιχείο του αειφόρου πολιτιστικού τουρισμού, με έσοχες προοπτικές ένταξης στο Ευρωπαϊκό Δίκτυο Διαδρομών του Συμβουλίου της Ευρώπης (Independent Expert Report, 2021/22).

4. Το Μουσείο της Βίβλου στην Ουάσιγκτον

Το Μουσείο της Βίβλου στην Ουάσιγκτον (Museum of the Bible, εφεξής: MOTB) αποτελεί μία από τις κατεξοχήν ενδιαφέρουσες περιπτώσεις μουσειακής παρουσίασης της θρησκευτικής κληρονομιάς στον 21ο αιώνα. Από τη σκοπιά των Πολιτισμικών Σπουδών και της μουσειολογίας, η περίπτωση του MOTB παρέχει ένα μοναδικό παράδειγμα ανάλυσης του αποτελέσματος που επιφέρει η «συνομιλία» της ιδιωτικής -αμερικανικής ευαγγελικής- πίστης και της δημόσιας πολιτισμικής παρακαταθήκης σε έναν θεσμό (Wade, 2017).

Το MOTB εγκαινιάσθηκε στις 17 Νοεμβρίου 2017 στην Ουάσιγκτον ΚΑΙ αποτελεί το μεγαλύτερο ιδιωτικά χρηματοδοτούμενο μουσείο των ΗΠΑ (Museum of the Bible, 2026). Το Μουσείο δηλώνει ρητά ότι δεν είναι πολιτικό και δεν κάνει προσηλυτισμό, εστιάζοντας στην αφήγηση, ιστορία και *επίπτωση* της Βίβλου στην αμερικανική πολιτισμική ζωή. Διαρθρώνεται γύρω από τρεις κύριους άξονες έκθεσης, την Ιστορία της Βίβλου (“The History of the Bible”), η οποία συντίθεται από χειρόγραφα τεκμήρια που εκτείνονται σε 4.000 χρόνια ιστορίας, τις Ιστορίες της Βίβλου (“The Stories of the Bible”), με τρισδιάστατη αναπαράσταση αρχαιολογικών χώρων της Ιερουσαλήμ και σύνοδες ψηφιακές εμπειρίες, και την Επίδραση της Βίβλου (“The Impact of the Bible”), όπου παρουσιάζεται ο βαθμός διαμόρφωσης και επιρροής της Βίβλου στην τέχνη, τη μουσική, τη λογοτεχνία, την πολιτική και το δίκαιο στη Δύση, με εκτεταμένη έμφαση στον ρόλο της στην αμερικανική ιστορία (Museum of the Bible, 2026). Η ερμηνευτική στρατηγική του Μουσείου, κινούμενη στον άξονα διαφυγής-αισθητικής των Pine & Gilmore (2011: 49-56), επιδιώκει να συνδυάσει τη μουσειακή εμπειρία με έμφαση στην

εμπειρία εμπύθισης (“experiential immersion”) με την ακαδημαϊκή αξιοπιστία, απευθυνόμενη σε ένα ευρύτατο κοινό (θρήσκοι, άθεοι, ακαδημαϊκοί, οικογένειες, τουρίστες κ.ά). Η Carol Duncan (1995: 7-20) ανέλυσε πώς τα μεγάλα μουσεία λειτουργούν ως *εκκοσμικευμένες τελετουργίες*, παρέχοντας εμπειρίες υπέρβασης σε κοσμικό πλαίσιο. Ωστόσο, το MOTB αντιστρέφει αυτό το πρότυπο, επιχειρώντας την ανάκληση θρησκευτικού νοήματος μέσα σε μία εγγενώς εκκοσμικευμένη μουσειακή προσέγγιση.

Το MOTB βρέθηκε από την πρώτη στιγμή στο επίκεντρο σοβαρότατων ζητημάτων ηθικής και ακαδημαϊκής αξιοπιστίας. Λίγους μήνες πριν τα εγκαίνια του Μουσείου, αμφισβητήθηκε η νομιμότητα 5.500 προσκτημάτων της επονομαζόμενης “Green Collection”, που είχαν εισαχθεί παράνομα στις Η.Π.Α. με ψευδείς τελωνειακές δηλώσεις. Επιπρόσθετα, το 2021, το Μουσείο επέστρεψε αντικείμενα των συλλογών του στην Αίγυπτο και το Ιράκ (περ. 5.000 αιγυπτιακούς παπύρους και 8.168 πηλίνα τεκμήρια ιρακινής προέλευσης), μη δυνάμενο να προβάλλει επαρκή και αξιόπιστη τεκμηρίωση προέλευσης (Arraf / NPR, 2020· Cultural Property News, 2021). Εξίσου σοβαρή αποδείχθηκε η υπόθεση των Χειρογράφων της Νεκράς Θάλασσας, δεκαέξι τμήματα των οποίων το MOTB είχε αγοράσει και εκθέσει ως αυθεντικά. Μετά από ανεξάρτητη επιστημονική ανάλυση, διαπιστώθηκε ότι αυτά συνιστούσαν σύγχρονες πλαστογραφίες (Wade, 2017).

Πέρα από τα ζητήματα προέλευσης των Συλλογών του MOTB, δεδομένου ότι κανένα μουσείο δεν είναι ουδέτερο και ότι κάθε επιλογή έκθεσης αντικατοπτρίζει το αξιακό και ιδεολογικό πλαίσιο παραγωγής της (Hooper-Greenhill, 2000: 24-28), ακαδημαϊκοί μελετητές, όπως οι Candida Moss και Joel Baden (Moss & Baden, 2017: 137-175), εντόπισαν βαθύτερα ιδεολογικά προβλήματα στην ερμηνευτική του Μουσείου. Ειδικότερα, ενώ το MOTB διακήρυττε την *ουδετερότητα*, ο σχεδιασμός των εκθέσεων αντικατόπτριζε αυστηρά την ευαγγελική-αμερικανική προοπτική, τονίζοντας τον ρόλο της Βίβλου στη διαμόρφωση της αμερικανικής εθνικής ταυτότητας και αποσιωπώντας ουσιωδώς την κριτική βιβλική ανάλυση από μερίδα της επιστημονικής κοινότητας (Wade, 2017).

Στο διεθνή χώρο εντοπίζονται έτερα παρόμοια εγχειρήματα, που αναδεικνύουν τις δυνατότητες της μουσειακής παρουσίασης της βιβλικής θρησκευτικής κληρονομιάς. Για παράδειγμα, το Μουσείο του Ισραήλ (“Israel Museum”) στην Ιερουσαλήμ φιλοξενεί την πτέρυγα “Shrine of the Book” ειδικά για την έκθεση των αυθεντικών Χειρογράφων της Νεκράς

Θάλασσας, με εφαρμογή αυστηρών προτύπων διεθνούς μουσειολογίας (IsraelMuseumJerusalem, 2026). Άλλα ιδρύματα, όπως το Musée de la Bible et Terre Sainte στο Παρίσι, η Bibel+Orient Foundation στο Fribourg της Ελβετίας ή το Bibelhaus στη Φρανκφούρτη, τα οποία επίσης έχουν ως κεντρικό αφήγημα τον κόσμο της Βίβλου, λειτουργούν ομοίως σε αυστηρά ακαδημαϊκό αλλά και συγκροτημένο θρησκευτικό πλαίσιο. Τα ανωτέρω παραδείγματα αναδεικνύουν ένα κρίσιμο ζήτημα, που έγκειται στο ότι η βιβλική κληρονομιά μπορεί να παρουσιάζεται με ακαδημαϊκά και ηθικά σταθερές βάσεις χωρίς ιδεολογική στρέβλωση, αρκεί να υπάρχει σαφής διαχωρισμός μεταξύ θρησκευτικής πίστης και επιστημονικής τεκμηρίωσης (Hooper-Greenhill, 2000: 32· Bennett, 2006: 260).

Από πολιτισμολογικής σκοπιάς, το MOTB αναδεικνύει τη σύγκρουση μεταξύ αυτών που ο Pierre Bourdieu (1984: 1-7) αποκάλεσε *πολιτιστικό κεφάλαιο* και *οικονομικό κεφάλαιο*, όταν η ιδιωτική επιχειρηματικότητα αναζητεί πολιτισμική νομιμοποίηση. Εξίσου αποκαλυπτική μπορεί να φανεί η ανάγνωση της ίδιας διαδικασίας μέσα από τη θεωρία του Bruno Latour (2002) για τον *εικονοκλασμό*: το MOTB, από την ίδρυσή του, επιδίωξε να «καθαγιάσει» εικόνες, επαναφέροντας τη Βίβλο στο κέντρο της αμερικανικής δημόσιας σφαίρας μέσα από έναν παγκοσμίως αναγνωρισμένο θεσμό (το Μουσείο), που ανήκει παραδοσιακά στην εκκοσμικευμένη πλευρά της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η απόπειρα «επανεκκλησιαστικοποίησης» της ιστορίας και της τέχνης μέσω ενός μουσείου συνιστά μια απολύτως μη προβλέψιμη αντιστροφή της συνήθους κατεύθυνσης κατά την αλληλεπίδραση του άξονα της θρησκείας με τον πόλο του πολιτισμού (Morgan, 2021: 1-23). Ακόμη μία σημαίνουσα από θεωρητική σκοπιά παρατήρηση αφορά στο ζήτημα της *πολιτισμικής οικειοποίησης*, κατά την έννοια των Carrette & King (2005: 158-168): η Βίβλος μετατρέπεται από θρησκευτικό κείμενο σε πολιτιστικό κεφάλαιο, που εκτίθεται, θεαματοποιείται και εμπορευματοποιείται σε περιβάλλον καταναλωτισμού, λόγω της δεσπόζουσας αμερικανικής ευαγγελικής επιθυμίας να διαφυλαχθεί και να διαδοθεί η αξία της Βίβλου με κάθε τρόπο και μέσο, παρεμβαίνοντας ακόμη και σε ζητήματα διεθνών σχέσεων. Η πολιτισμική παράδοση αυτή σύγκρουση μεταξύ πρόθεσης και αποτελέσματος είναι ακριβώς αυτό που καθιστά την περίπτωση του MOTB εξαιρετικά διδακτική για τη μελέτη του θρησκευτικού στοιχείου στο σύγχρονο πολιτισμικό πεδίο.

Συμπερασματικά, το MOTB αναδεικνύει τα όρια και τις αντιφάσεις μίας πολιτισμικής πρακτικής που επιδιώκει να «εκμοντερνίσει» τη θρησκευτική κληρονομιά, μεταφέροντάς τη

στον κόσμο του θαύματος και της μουσειακής εμπειρίας, χωρίς την άφεση από τους αξιακούς δεσμούς που τη γέννησαν. Στο πλαίσιο της ανάλυσης της παρούσας Εργασίας, η περίπτωση του MOTB επιβεβαιώνει τη θεωρία του Eliade (1963) για τη διαρκή επιστροφή του *ιερού*, καθώς, ακόμη και στον πλέον κοσμικό και τεχνοκρατικό θεσμό, ήτοι το μεγαλύτερο ιδιωτικό μουσείο της αμερικανικής πρωτεύουσας, η ανθρώπινη ανάγκη για νόημα και σύνδεση με το υπερβατικό βρίσκει -αμφιλεγόμενους, ενίοτε- τρόπους να εμφανισθεί ξανά.

5. Η Έκθεση “Heavenly Bodies: Fashion and the Catholic Imagination” του Μητροπολιτικού Μουσείου Τέχνης Νέας Υόρκης, 2018

Η έκθεση “Heavenly Bodies: Fashion and the Catholic Imagination”, που παρουσιάστηκε στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης (εφεξής: MeT) από τον Μάιο έως τον Οκτώβριο του 2018, αποτελεί μία από τις πιο επιδραστικές και ερμηνευτικά πολύπλοκες συναντήσεις θρησκευτικής κληρονομιάς, μόδας και μουσειακής πρακτικής των τελευταίων ετών (Metropolitan Museum of Art, 2018), με εντυπωσιακό αριθμό επισκεπτών και ένα απόλυτα επιτυχημένο “Met Gala”, στοιχείο ενδεικτικό της ιδιαίτερης ελκτικής δύναμης που διαθέτει η σύζευξη του θρησκευτικού στοιχείου αισθητικής με τη μόδα στη σύγχρονη πολιτισμική παραγωγή (Mixon, 2019: 400· Chang, 2019). Για πρώτη φορά, 40 εκκλησιαστικά αντικείμενα (άμφια, εκκλησιαστικά σκεύη, επισκοπικά ενδύματα και λατρευτικά τεκμήρια) έτυχαν δανεισμού από τις συλλογές της Cappella Sistina και άλλων θησαυρών του Βατικανού. Μουσειογραφικά, είχε σχεδιασθεί ένας ειδικός «Καθολικός χώρος» εντός του Μουσείου, με «υπερφυσικό» φως και εκκλησιαστική μουσική, όπου επιχειρούνταν να αναδειχθεί πώς η καθολική εικονογραφία, η χρήση του χώρου και η αισθητική του ιερού εμπότισαν διαχρονικά τη φαντασία των σχεδιαστών μόδας. Τα ενδύματα δεν εκτίθεντο ως αντικείμενα μόδας αλλά ως πολιτισμικές αντανάκλασεις του ιερού, τοποθετημένα γύρω από αυθεντικά εκκλησιαστικά αντικείμενα σε μία σχεδόν λειτουργική διάταξη (Brent Plate, 2015: 13-14, 139).

Η έκθεση ανέδειξε δυνατότητες και ερωτήματα που γεννώνται από τη σύζευξη θρησκευτικής αισθητικής με τον κόσμο της υψηλής μόδας και της μαζικής κατανάλωσης πολιτισμού, υπογραμμίζοντας το σημαντικό ρόλο της πολιτισμικής διπλωματίας στη διεύρυνση της πρόσβασης στη θρησκευτική κληρονομιά, ενώ το “Met Gala”, τροφοδότησε έναν ευρύτερο δημόσιο διάλογο για τα όρια μεταξύ θρησκευτικής έκφρασης, αισθητικής ιδιοποίησης και πολιτισμικής αντίφασης, καθώς μετατράπηκε σε αμβλεία επεξεργασία της θεματικής της έκθεσης, ως χαρακτηριστικό παράδειγμα οικονομίας της *εμπειρίας* στον τομέα της

πολιτισμικής παραγωγής (Pine & Gillmore, 2011). Παρά τη συμβολή της Αγίας Έδρας στην έκθεση ως μία ευκαιρία για αναστοχασμό και πολιτισμική συνάντηση, υπήρξε αντίδραση μερίδας του καθολικού πληθυσμού της πόλης. Η αντίφαση εντός της ίδιας θρησκευτικής κοινότητας αποκαλύπτει το βάθος του πολιτισμολογικού προβλήματος, αφού δεν υπάρχει μία και μόνη «καθολική» θέση απέναντι στη χρήση του θρησκευτικού συμβόλου στην κοσμική τέχνη (Davie, 2013: 252-260). Αντίστοιχα, η ακαδημαϊκή κοινότητα υποδέχθηκε την έκθεση με ενδιαφέρον αλλά και με κριτική οξύτητα. Η θεολόγος και ιστορικός τέχνης Eleanor Heartney (2018) επισήμανε κρίσιμες αδυναμίες στην επιμελητική λογική -κατά πρώτον, διαπίστωσε μία επιφανειακή αναφορά στα έργα ορισμένων σχεδιαστών, όπως του Alexander McQueen, του οποίου η αμφιταλαντευόμενη σχέση με την καθολική παράδοση ως τομή ανάμεσα στην ευλάβεια και στην αντίσταση, προσπεράσθηκε υπέρ μιας πιο αρμονικής αφήγησης. Κατά δεύτερον, η αποκλειστική εστίαση στη Δυτική Καθολική παράδοση άφηγε εκτός τις ανατολικές χριστιανικές/Ορθόδοξες, όπως και άλλες μη δυτικές, θρησκευτικές αισθητικές. Σε βαθύτερο επίπεδο, η έκθεση ανέδειξε ένα ζήτημα, που οι Carrette & King (Carrette & King, 2005: 64-65, 144) έχουν αναλύσει στο πλαίσιο της πολιτισμικής *οικειοποίησης*, σύμφωνα με το οποίο η μόδα δεν «διαλέγεται» με την καθολική εικονογραφία ως ίσος εταίρος, αλλά σε μεγάλο βαθμό χρησιμοποιεί το θρησκευτικό σύμβολο ως αισθητικό πόρο, αποστερημένο από την πνευματική και λατρευτική του λειτουργία. Το ερώτημα που τίθεται είναι, ασφαλώς, εάν αυτή η αισθητικοποίηση αποτελεί νομιμοποιητική πολιτισμική πράξη ή, αντίθετα, αποκτά μία μορφή αφαίρεσης νοήματος από ζωντανές θρησκευτικές παραδόσεις.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω κριτικές, ο Ross Douthat και άλλοι καθολικοί διανοούμενοι υποστήριξαν ότι η ελκτική δύναμη του ιερού που αναδεικνυόταν σε μη πιστούς επισκέπτες της έκθεσης αποτελούσε ενδεχομένως τεκμήριο της διαρκούς ζωτικότητας της Καθολικής αισθητικής παράδοσης και της δυναμικής της να εμπνέει ακόμη και σε έναν βαθιά κοσμικό πολιτισμό (Rezak, 2018). Από πολιτισμολογικής σκοπιάς, η θέση αυτή φαινομενικά συμφωνεί εν πρώτοις με τη θεωρητική πρόταση του Taylor για τη διαρκή αναζήτηση του πνευματικού σε ανθρώπους που ζουν εκτός θεσμικής θρησκευτικής κοινότητας (Taylor, 2007: 294-295). Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, η έκθεση “Heavenly Bodies” συνιστά ένα φαινόμενο πολυεπίπεδης ερμηνείας. Κατ' αρχάς, η ανάλυση μέσα από τη θεωρία του S. Brent Plate για την *αισθητηριακή θρησκεία* (2015: 1-22) αναδεικνύει πώς η έκθεση λειτούργησε ως χώρος αισθητικοποίησης του ιερού, αφού η Καθολική εικονογραφία μεταφέρθηκε σε ένα νέο πλαίσιο

(το Μουσείο, η υψηλή ραπτική) χωρίς να χάσει εντελώς το λατρευτικό της φορτίο. Η μεταφορά ενεργοποιεί αυτό που, ερευνητές, όπως ο David Morgan (Morgan, 2021: 86) αποκαλούν ως *διάδρομο επιστροφής* του ιερού υπό νέες μορφές, όταν δηλαδή το θρησκευτικό σύμβολο δεν εξαλείφεται από τον δημόσιο χώρο, αλλά επανεμφανίζεται μεταμφιεσμένο ως αισθητικό πολιτισμικό αγαθό.

Ομοίως, αναφορικά με τη θεώρηση του Casanova (1994: 40-41) για τη δημόσια θρησκεία, η συγκεκριμένη έκθεση συνιστά από παράδειγμα, όπου η θρησκεία εισέρχεται στον δημόσιο χώρο όχι ως δόγμα ή ως ηθική απαίτηση, αλλά ως πολιτισμική παρακαταθήκη και αισθητική παρέμβαση. Αυτή η εκδοχή της δημόσιας θρησκείας δεν επιδιώκει να μεταστρέψει-πόσο μάλλον να (δια)κηρύξει-, αλλά να προκαλέσει αναστοχασμό, δέος και μία αλησμόνητη αισθητική εμπειρία, στο πνεύμα που ο Taylor (2007: 13, 78, 96-97, 123, 294-295, 325-330, 363-364, 387-389, 438-439) χαρακτήρισε με τον όρο “disenchanted”-πνευματικότητα εκτός θεσμικών πλαισίων στην κοσμική εποχή. Υπό αυτή την έννοια, η έκθεση δεν εμπόδισε, αλλά διευκόλυνε έναν ευρύτερο πολιτισμικό διάλογο για το νόημα του ιερού. Από την άλλη, η ανάλυση μέσα από τη θεωρία του Pierre Bourdieu (1984) για το «πεδίο πολιτισμικής παραγωγής» αποκαλύπτει μία συνθετότερη εικόνα: το Met και το Βατικανό δεν ήταν ισότιμοι εταίροι στην παραγωγή της έκθεσης, δεδομένου ότι το πρώτο ανήκει στο πεδίο του κοσμικού πολιτισμικού κεφαλαίου, ενώ το δεύτερο στο πεδίο του θρησκευτικού πολιτισμικού κεφαλαίου. Συνεπώς, η συνεργασία τους συνιστούσε μία αμοιβαία ανταλλαγή, όπου το μεν Met ωφελήθηκε από την κοινωνική και θεσμική αποδοχή που φέρει η εκκλησιαστική νομιμοποίηση, ενώ το Βατικανό, αντίστοιχα, από τη δυνατότητα να μεταφέρει ισχυρό μήνυμα σε ένα παγκόσμιο κοινό. Αυτή η αμοιβαία ανταλλαγή πολιτισμικού κεφαλαίου συνιστά ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτισμικής διπλωματίας με διαφορετικής φύσης θεσμικούς πρωταγωνιστές. Τέλος, η θεωρία της Sally M. Promey (2014) για τις αισθητηριακές θρησκευτικές κουλτούρες παρέχει ένα ακόμη επίπεδο ερμηνείας: η έκθεση συνιστούσε πρώτα και κύρια μία αισθητηριακή εμπειρία, όπου ο χώρος, ο φωτισμός, η μουσική, τα υφάσματα, και η διάταξη των εκθεμάτων δημιούργησαν μια συνολική εμπειρία, που δεν μπορεί να αναχθεί σε ιδεολογία ή αφήγηση. Αυτή η διάσταση εξηγεί, τουλάχιστον εν μέρει, τον ιστορικής κλίμακας αριθμό επισκεπτών: οι άνθρωποι δεν ήρθαν απλώς να «μάθουν» για τη σχέση μόδας/υψηλής ραπτικής και καθολικισμού, αλλά προκειμένου να «βιώσουν» μια εμπειρία που συνδύαζε δέος, αισθητική χαρά και πολιτισμική αυτοσυνείδηση.

Συμπερασματικά, η έκθεση “Heavenly Bodies” αποτέλεσε ένα σύνθετο παράδειγμα ερμηνείας, καθώς από τη μία κατέδειξε ότι η καθολική εικονογραφική παράδοση παραμένει ζωντανή και γόνιμη πηγή έμπνευσης για τον κόσμο της μόδας, και ότι οι θρησκευτικοί θεσμοί μπορούν να αποτελέσουν ενεργητικούς εταίρους σε κοσμικά πολιτισμικά εγχειρήματα χωρίς να απεμπολούν την ταυτότητά τους. Παράλληλα, απέδειξε ότι η σχέση ιερού και κοσμικού δεν είναι απλώς μια γραμμή που χωρίζει δύο κόσμους αλλά ένα ζωντανό, δυναμικό σύνορο, που η ανθρώπινη δημιουργία διασχίζει διαρκώς, αποδεικνύοντας ότι η δημόσια θρησκεία δεν εκδηλώνεται μόνο μέσα από πολιτική και κοινωνική δράση, αλλά και μέσα από σημαίνοντα αισθητικά γεγονότα, που έχουν τη δύναμη να αγγίξουν εκατομμύρια ανθρώπους σε ένα βαθύτατο πολιτισμικό επίπεδο.

Κεφάλαιο 5: Προκλήσεις και Προοπτικές

• 5.1. Προκλήσεις

Η αναλυτική σύνθεση των ευρημάτων των Κεφαλαίων 1-4 αναδεικνύει μία σειρά από κρίσιμες προκλήσεις, που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος πολιτισμικός τομέας στη διαχείριση του θρησκευτικού φαινομένου. Οι προκλήσεις αυτές δεν είναι αποκλειστικά διαχειριστικές ή νομικές, αλλά είναι εν μέρει ηθικές, ταυτοτικές και πολιτικές.

5.1.1. Θρησκευτική ουδετερότητα και πολιτιστική πολιτική

Ο πρώτος και πιο θεμελιώδης κόμβος προβλημάτων αφορά στο ερώτημα εάν και σε ποιον βαθμό οι πολιτιστικοί θεσμοί μπορούν ή οφείλουν να παραμένουν ουδέτεροι απέναντι στο θρησκευτικό περιεχόμενο, που διαχειρίζονται. Το παράδειγμα του ΜΟΤΒ είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό και εύγλωττο: ένα μουσείο που emphatικά διακηρύσσει την ουδετερότητά του αποκαλύπτεται ότι λειτουργεί με ισχυρά ιδεολογικά φορτία. Η Ε. Hooper-Greenhill (2000) είχε επισημάνει ότι κανένα μουσείο δεν είναι πλήρως ουδέτερο, καθώς οι επιλογές έκθεσης, ερμηνείας και κατηγοριοποίησης αντικατοπτρίζουν πάντοτε αξιακά πλαίσια. Αυτό ισχύει κατ'εξοχήν όταν το αντικείμενο έκθεσης είναι το ίδιο το ιερό. Η πρόκληση αυτή έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στον ελληνικό δημόσιο χώρο, όπου η στενή ιστορική σχέση Ορθοδόξου Εκκλησίας και ελληνικού κράτους δυσκολεύει τη χάραξη σαφών ορίων μεταξύ θρησκευτικής και πολιτισμικής πολιτικής (Roudometof & Makrides, 2010· Αλιβιζάτος, 2010). Η χρηματοδότηση από δημόσιους πόρους φεστιβάλ, όπως το ΦΛΜ, ή πολιτιστικών διαδρομών με θρησκευτικό αναφορικό πλαίσιο θέτει μία σειρά από ερωτήματα, λ.χ. με ποια κριτήρια επιλέγονται οι χρηματοδοτούμενες θρησκευτικές παραδόσεις ή πώς διασφαλίζεται η ισότιμη αναγνώριση διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων. Η απάντηση δεν είναι απλή, αλλά προϋποθέτει ένα πλαίσιο αρχών, που κατοχυρώνει τόσο την πολιτισμική ελευθερία, υποστηριγμένη διπλωματικά και πολιτικά, όσο και τον σεβασμό στην ποικιλία των παραδόσεων (Casanova, 2011: 54-60· Council of Europe, 2011, 2024· Davie, 2013: 112-133).

5.1.2. Ο ρόλος των πολιτιστικών φορέων και των θρησκευτικών κοινοτήτων

Η δεύτερη κρίσιμη πρόκληση αφορά στη σχέση και τον διάλογο μεταξύ πολιτιστικών φορέων όλων των σχημάτων (μουσεία, φεστιβάλ, πολιτιστικοί οργανισμοί/ιδρύματα) και θρησκευτικών κοινοτήτων. Τα παραδείγματα που παρατέθηκαν προς ανάλυση στο Κεφάλαιο 4 αποκαλύπτουν δύο αντίθετα πρότυπα: το πρώτο-μονολογικό, όπου ο πολιτιστικός φορέας

σχεδιάζει και υλοποιεί μόνος του, αξιοποιώντας θρησκευτικό υλικό χωρίς ουσιαστικό διάλογο με τις κοινότητες αναφοράς, και το δεύτερο-διαλογικό, που χαρακτηρίζεται από τον ενεργό συν-σχεδιασμό και τη σύμπραξη/συμπαραγωγή μεταξύ πολιτιστικών φορέων και θρησκευτικών κοινοτήτων. Η αρνητική έκβαση του μονολογικού προτύπου αποτυπώνεται με σαφήνεια στην περίπτωση του ΜΟΤΒ, όπου η απουσία επαρκούς συνεργασίας με την ακαδημαϊκή-επιστημονική κοινότητα οδήγησε σε λανθάνουσες και έκνομες επιλογές και ενέργειες σε πεδία, όπως το παράνομο εμπόριο αρχαιοτήτων/έργων τέχνης και η πλαστογραφία (Wade, 2017· Moss & Baden, 2017: 22-51). Στο δεύτερο διαλογικό πρότυπο, το παράδειγμα της έκθεσης “Heavenly Bodies” λειτουργεί εξίσου αποκαλυπτικά σε αντικατοπτρική βάση, καθώς η επί χρόνια επιμελής διαπραγμάτευση του επιμελητή της έκθεσης με το Βατικανό απέδωσε αποτελέσματα, όπως η πρόσβαση σε αντικείμενα που δεν είχαν βγει ποτέ εκτός της Αγίας Έδρας, ακριβώς γιατί βασίσθηκε σε σχέση εμπιστοσύνης και αμοιβαίου σεβασμού. Παρομοίως, η επιτυχία των Οικολογικών Συμποσίων του Πατριάρχη Βαρθολομαίου οφείλεται ακριβώς στη σύμπραξη θρησκευτικής, επιστημονικής και πολιτικής κοινότητας (Σερέτη, 2022).

Ωστόσο, το διαλογικό πρότυπο δεν είναι αυτονόητο, καθώς προϋποθέτει συμμετρία ισχύος και σεβασμό στις επιθυμίες των κοινοτήτων, ακόμη και όταν αυτές δυσκολεύουν ή περιορίζουν τη δράση του πολιτιστικού φορέα. Το ICOMOS (2022) υπογραμμίζει ότι η βιώσιμη ανάδειξη κληρονομιάς απαιτεί ενεργό συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων -στην περίπτωση θρησκευτικής κληρονομιάς αναγνωρίζονται ως τέτοιες είναι οι θρησκευτικές/λατρευτικές κοινότητες- στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Η πρόκληση για τους επαγγελματίες του πολιτισμού είναι να σχεδιάζουν διαδικασίες ουσιαστικής, και όχι απλώς τυπικής, διαβούλευσης και συμπαραγωγής. Η ανάπτυξη κωδίκων δεοντολογίας και ολοκληρωμένων σχεδίων διαχείρισης επισκεπτών για ιερούς τόπους, συνιστά, επομένως, επείγουσα ανάγκη, που καλείται να καλυφθεί θεσμικώς με διορατικότητα και ικανή προβλεπτικότητα.

5.1.3. Κίνδυνοι εμπορευματοποίησης και εργαλειοποίησης του θρησκευτικού στοιχείου

Ως τρίτη πρόκληση προβάλλει ο κίνδυνος εμπορευματοποίησης και εργαλειοποίησης του θρησκευτικού φαινομένου. Η εμπορευματοποίηση εγγράφεται στη δυνητική μετατροπή συμβόλων, τόπων και πρακτικών του θρησκευτικού στοιχείου σε εμπορεύσιμα αγαθά-προϊόντα απροκάλυπτα εστιασμένου σε ευρύ καταναλωτικό κοινό, με συνέπεια την αναμφίλεκτη απώλεια της υπαρξιακής και κοινοτικής διάστασης αυτού (Carrette & King, 2005:

1-29· Einstein, 2008: 56-65), ενώ η εργαλειοποίηση έγκειται στη χρήση του θρησκευτικού στοιχείου ως μέσου εξυπηρέτησης σκοπών απολύτως ξένων προς αυτό, όπως η στρεβλή τουριστική ανάπτυξη, η μίξη με στοιχεία εθνικισμού, το εντατικό ή χωρίς όρους μάρκετινγκ, η αποκάλυπτη διασύνδεση με την πολιτική εξουσία κ.ά. Επί των ανωτέρω, στην περίπτωση του MOTB, η ευαγγελική επιθυμία να τοποθετηθεί η Βίβλος στο κέντρο της αμερικανικής δημόσιας σφαίρας, οδήγησε σε μια μορφή πρόδηλης εμπορευματοποίησης, κατά την οποία η θρησκευτική κληρονομιά μετατράπηκε σε εμπειρία «θεάματος» με εισιτήριο και ευρεία διάθεση παραγόμενων προϊόντων εμπορίου (“merchandising”) (Einstein, 2008). Στην πολιτιστική Διαδρομή «Στα βήματα του Αποστόλου Παύλου», αντίστοιχα, ο κίνδυνος υπερέκτασης-εργαλειοποίησης της χριστιανικής ιστορίας για σκοπούς τουριστικής ανάπτυξης είναι υπαρκτός, ιδίως εάν σημαντικές συνιστώσες της διαδρομής με πνευματικό περιεχόμενο και ισχυρό αποτύπωμα, όπως τα «Παύλεια», αλλά και οι βιωματικές εκδηλώσεις, υποκατασταθούν ως ζωντανή κοινοτική πρακτική από μη αυθεντικές-επιφανειακές «φωτογραφικές στάσεις» (MacCannell, 1976: 91-107· Timothy, 2011: 1-12), ως σκηνικό υπόβαθρο (“background”) για μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Lowenthal, 1998: 55-104· ICOMOS, 2022).

Για την ελληνική συνθήκη, η πρόκληση της εμπορευματοποίησης είναι παρούσα αλλά ενδεχομένως λιγότερο έκθετη από ό,τι σε άλλες χώρες, εν μέρει γιατί η ζωντανή θρησκευτική πρακτική παραμένει ισχυρή. Ωστόσο, η ταχεία ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού και η συστηματική επένδυση δημοσίων πόρων σε πολιτισμικές διαδρομές θρησκευτικής θεματικής δημιουργούν κινδύνους, που χρειάζονται ισχυροποιημένη θεσμική θωράκιση και διαχειριστικά αντανakλαστικά από πλευράς της Πολιτείας.

5.1.4. Η πρόκληση της διαπολιτισμικής και διαθρησκευτικής διαχείρισης

Η τέταρτη πρόκληση, κείμενη εγκάρσια σε όλες τις άλλες, είναι η διαχείριση της πολλαπλότητας, δηλαδή η ικανότητα να φιλοξενεί ο πολιτιστικός τομέας διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις, χωρίς η ποικιλία να υποτάσσεται σε μία ομογενοποιητική αφήγηση. Η ανάλυση του ΦΛΜ κατέδειξε ένα εγχώριο παράδειγμα, που επιχειρείται να υπερβεί τα όρια της κυρίαρχης χριστιανικής παράδοσης (Ορθοδοξία), εντάσσοντας δυτικοχριστιανικές, ισλαμικές, ακόμη και σεφαρδίτικες εβραϊκές, μουσικές σε έναν ενιαίο αστικό πολυθρησκευτικό χάρτη.

Με βάση τα παραπάνω, διαπιστώνεται ότι η διαθρησκευτική διαχείριση στον πολιτιστικό τομέα συνεπάγεται τουλάχιστον τέσσερις συνθήκες (γνώση, διάλογο, ισονομία, ταπεινοφροσύνη-εγκαρδιότητα). Οι επαγγελματίες που δραστηριοποιούνται στον πολιτιστικό τομέα χρειάζονται επαρκή κατανόηση των θρησκευτικών παραδόσεων που διαχειρίζονται, ώστε να αποφεύγονται ανακρίβειες, στερεότυπα ή ακούσιες προσβολές, και ο διάλογος επιβάλλεται εκ των πραγμάτων σε μία συγκροτημένη και ενεργή συμμετοχή των κοινοτήτων αναφοράς. Ταυτόχρονα, η παρουσία διαφορετικών παραδόσεων δεν σημαίνει ιεράρχηση ή υποτίμηση ορισμένων εξ' αυτών, ενώ η αναγνώριση ότι ο πολιτιστικός τομέας δεν είναι ο κατεξοχήν φορέας ερμηνείας του θρησκευτικού νοήματος, αλλά ένας εκ των πολλών χώρων όπου αυτό εκφράζεται, συνιστά θεμελιώδη αρχή στο σκέλος του προγραμματισμού και της λήψης αποφάσεων (Asad, 2003: 1-8· Flood, 2004: 235-257· Nasr, 2007: 183-186).

• 5.2. Προοπτικές

Απέναντι στις προκλήσεις που περιγράφηκαν παραπάνω, η ανάλυση των Κεφαλαίων 1-4 συνολικά αναδεικνύει μία σειρά από θετικές προοπτικές, τάσεις, δυνατότητες και κατευθύνσεις, που σκιαγραφούν έναν εφικτό και επιθυμητό ορίζοντα για τη σχέση θρησκείας, πολιτισμού και κοινωνίας τόσο για τώρα όσο και στο εγγύς μέλλον.

5.2.1. Δυνατότητες για διάλογο, κατανόηση και πολιτισμικές γέφυρες

Η πρώτη και ίσως πιο σημαντική προοπτική είναι η δυνατότητα χρήσης του πολιτισμικού τομέα ως χώρου διαθρησκευτικής και διαπολιτισμικής συνάντησης. Τα παραδείγματα της έρευνας επιδεικνύουν ότι μία τέτοια προσέγγιση δεν συνιστά ουτοπία: η κοινή δράση Βαρθολομαίου-Φραγκίσκου για την οικολογία δείχνει ότι ιστορικά σχίσματα μπορούν να υπερκερασθούν εφόσον υπάρχει κοινό αξιακό πλαίσιο, το Φεστιβάλ Φεζ λειτουργεί εδώ και τρεις δεκαετίες ως αναγνωρισμένο από τον ΟΗΕ πεδίο πολυθρησκευτικού διαλόγου, ενώ και το ΦΛΜ αναδεικνύει ότι ένα άστυ με διαχρονικά πολύπλοκη θρησκευτική στρωματογραφία μπορεί να μετατραπεί σε χάρτη ανοικτής πολιτισμικής διερεύνησης. Ο διάλογος αυτός δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ομογενοποίηση ή θρησκευτική αδιαφορία, αλλά σηματοδοτεί την αναγνώριση της ποικιλίας ως πλούτου, και ευνοεί την ανάδειξη κοινών αξιακών προβληματισμών γύρω από έννοιες, όπως η ειρήνη, η δικαιοσύνη, η κοινωνική φροντίδα και η οικολογική ευθύνη, που διαπερνούν τα θρησκευτικά σύνορα. Η αρχή της *συγκρητικής* θρησκευτικής συνεργασίας, όπως περιγράφεται από στοχαστές, όπως η Françoise Champion (1993: 746), ή ο Danièle Hervieu-Léger (2000: 48,

“syncretic religiosity”), μπορεί να αποτελέσει εύφορο θεωρητικό πλαίσιο για τον σχεδιασμό τέτοιων πρωτοβουλιών, όπου οι παραδόσεις δεν συγχωνεύονται, αλλά συνδιαλέγονται, διατηρώντας την ιδιαιτερότητά τους (St.-Germain, 2010: 73-76).

Για την Ελλάδα, η προοπτική αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, δεδομένης της γεωγραφικής θέσης της χώρας στην Ανατολική Μεσόγειο, σχεδόν στο σταυροδρόμι τριών θρησκειών και πολλών πολιτιστικών εκφάνσεων, και της εξαιρετικά πλούσιας θρησκευτικής της παρακαταθήκης. Η αξιοποίηση αυτής της ιδιαιτερότητας όχι ως εμπόδιο αλλά ως πλεονέκτημα ανοίγει ευκαιρίες τόσο στον πολιτισμικό τουρισμό όσο και στη διεθνή πολιτιστική διπλωματία (Council of Europe, 2011· Timothy, 2011: 417-441).

5.2.2. Ο ρόλος της ψηφιακής τεχνολογίας και της βιωματικής εμπειρίας

Η δεύτερη σημαντική προοπτική αφορά στις δυνατότητες που παρέχει το άνοιγμα στην ψηφιακή τεχνολογία για την ανάδειξη, προσβασιμότητα και βιωματική προσέγγιση της θρησκευτικής κληρονομιάς. Η ψηφιακή πύλη της Πολιτιστικής Διαδρομής για τον Παύλο, οι τρισδιάστατες αναπαραστάσεις αρχαιολογικών χώρων στο MOTB, οι ψηφιακές παραστάσεις του ΦΛΜ και η παγκόσμια κυκλοφορία εικόνων από το Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, κυρίως μέσω των πλατφορμών κοινωνικής δικτύωσης, αποτελούν ενδείξεις ότι η ψηφιακή διάσταση του θρησκευτικού πολιτισμικού τομέα είναι ήδη παρούσα και αναπτυσσόμενη. Εξάλλου, η θεωρία της οικονομίας της *εμπειρίας* (Pine & Gilmore, 2011: 27-39) προβλέπει ότι οι σύγχρονοι καταναλωτές πολιτισμού αναζητούν βαθιές, βιωματικές και εξατομικευμένες εμπειρίες, και όχι απλώς πληροφορίες. Η θρησκευτική κληρονομιά έχει φυσικό πλεονέκτημα σε αυτό το πεδίο, αφού ενεργοποιεί συναισθήματα, γεννά αναστοχασμό και προκαλεί ουσιώδη ερωτήματα για τα μεγάλα θέματα της ανθρώπινης ύπαρξης. Η ψηφιακή τεχνολογία μπορεί να ενισχύσει αυτή τη διάσταση, μέσα από -ενδεικτικά- εφαρμογές επαυξημένης πραγματικότητας στους αρχαιολογικούς χώρους, ψηφιακές αφηγήσεις που συνδέουν υλικά τεκμήρια με ζωντανές παραδόσεις, διαδραστικές εκθέσεις που επιτρέπουν στον επισκέπτη να «εισέλθει» στο θρησκευτικό νόημα, χωρίς να αντι-/υποκαταστήσει τη φυσική επαφή με τον ιερό χώρο.

5.2.3. Η θρησκευτική κληρονομιά ως πεδίο βιώσιμης ανάπτυξης

Η τρίτη προοπτική αφορά στη δυνατότητα ανάπτυξης μοντέλων βιώσιμης διαχείρισης θρησκευτικής κληρονομιάς, που να ενισχύουν τις τοπικές κοινότητες, χωρίς να τις υποτάσσουν στις επιταγές της τουριστικής αγοράς. Τα παραδείγματα του Camino, της Via Francigena και -σε προχωρημένο στάδιο ωρίμανσης- της Διαδρομής για τον Απόστολο Παύλο υποδεικνύουν

ότι η θρησκευτική κληρονομιά μπορεί να αποτελέσει κινητήριο μοχλό τοπικής οικονομικής ανάπτυξης χωρίς να χάσει τον πνευματικό της χαρακτήρα, εφόσον ο σχεδιασμός είναι ολοκληρωμένος και η συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων ουσιαστική, ενεργή και ουχί προσχηματική (Timothy, 2011: 469, “tokenistic participation”). Ο D. Throsby (2010: 44-60) έχει καταδείξει ότι η πολιτισμική κληρονομιά συνιστά μορφή πολιτιστικού κεφαλαίου, το οποίο, εάν τύχει ορθής διαχείρισης, αποδίδει πολλαπλά οφέλη, από οικονομικά (απασχόληση, τουρισμός) και κοινωνικά (συνοχή, ταυτότητα) έως πολιτισμικά (ανάπτυξη γνώσης, δημιουργικότητα). Η θρησκευτική κληρονομιά χαρακτηρίζεται επιπρόσθετα από το πλεονέκτημα της ζωντανής συνέχειας, αφού δεν συνιστά παρελθόν αλλά πρακτική, που ανανεώνεται διαρκώς. Για την Ελλάδα, η ανάπτυξη ολοκληρωμένων στρατηγικών βιώσιμης διαχείρισης θρησκευτικής κληρονομιάς πρέπει να αποτελεί στρατηγική προτεραιότητα.

5.2.4. Προοπτικές για την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση

Η τέταρτη, και επίσης κρίσιμη, προοπτική αφορά στην εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση των στελεχών που ασχολούνται με τη διαχείριση της θρησκευτικής κληρονομιάς ή με πολιτιστικά εγχειρήματα με θρησκευτικό περιεχόμενο. Η διαχείριση θρησκευτικής κληρονομιάς απαιτεί πολυδιάστατη επαγγελματική επάρκεια σε ποικίλους τομείς, όπως η θεολογική/θρησκευτική γνώση και κατάρτιση, οι μουσειολογικές και διαχειριστικές δεξιότητες, η διαπολιτισμική επικοινωνία, η ευαισθησία απέναντι στις κοινότητες αναφοράς, όπως επίσης η οικολογική και ηθική επίγνωση. Η ανάπτυξη εξειδικευμένων ενοτήτων για τη διαχείριση θρησκευτικής κληρονομιάς στο πνεύμα των κατευθυντήριων γραμμών της UNESCO (1972, 2003) και του Συμβουλίου της Ευρώπης (2010) συγκροτεί προοπτική που χρήζει περαιτέρω εμβάθυνσης και επένδυσης τόσο από την ακαδημαϊκή κοινότητα όσο και από φορείς που δραστηριοποιούνται στον τομέα του πολιτισμού. Η συνεργασία μεταξύ κρατικών υπηρεσιών, πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, μουσείων, φεστιβάλ, και θρησκευτικών οργανισμών αποτελεί αναγκαία συνθήκη για τη δημιουργία ενός ορθολογικού πλαισίου αναφοράς με κοινές επαγγελματικές συνισταμένες.

Επίλογος: το θρησκευτικό φαινόμενο ως ζωντανός συντελεστής πολιτισμού

Η παρούσα Εργασία εδράσθηκε σε ένα απλό, αλλά θεμελιακό ερώτημα: με ποιον τρόπο εκδηλώνεται το θρησκευτικό φαινόμενο στον σύγχρονο πολιτισμικό τομέα, και ποιες είναι οι προκλήσεις και οι προοπτικές που αυτό συνεπάγεται για τη Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων. Η απάντηση που αναδύεται από την τετραεπίπεδη ανάλυση είναι σύνθετη, αλλά συνεκτική: το θρησκευτικό φαινόμενο, με τα τρία κυρίαρχα στοιχεία του (καθεαυτό θρησκευτικό, μεταφυσικό, υπερβατικό) δεν είναι κατάλοιπο του παρελθόντος, ούτε αναμένει νομοτελιακώς τη «μουσειοποίησή» του. Είναι ζωντανή δύναμη που αναπλάθεται, επαναδιαπραγματεύεται και επανεμφανίζεται σε κάθε νέο πολιτισμικό πλαίσιο, από τα συμπόσια εν πλω του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου έως τα σούφι τραγούδια στο Φετιχέ Τζαμί της Αθήνας στο πλαίσιο ενός ΦΛΜ, από τα ψηφιακά ίχνη του Αποστόλου Παύλου στη Μακεδονία έως τα παπικά άμφια στις αίθουσες του Met. Αυτή η πολυμορφία δεν συνιστά αδυναμία, αλλά, εκ διαμέτρου αντίθετα, ασύγκριτη δύναμη, καθώς υποδεικνύει ότι η ανθρώπινη ανάγκη για νόημα, υπέρβαση, κοινότητα και σύνδεση με ό,τι υπερβαίνει το ατομικό «εγώ» δεν εξαντλείται από καμία ιστορική εποχή ή κοινωνική διάταξη (Eliade, 1963: 216-233· Taylor, 2007· Berger, 2014: 17-33).

Για τη ΔΠΜ, αυτή η διαπίστωση συνεπάγεται μια σαφή αρχή: το θρησκευτικό φαινόμενο δεν μπορεί να παραμερισθεί ή να εξαϋλωθεί ούτε να εξαντληθεί ως απλή θεματική επιλογή. Αποτελεί κεντρικό συντελεστή του πολιτισμικού πεδίου, που απαιτεί εξειδικευμένη γνώση, ηθική επίγνωση, διαλογικές διαδικασίες και μακροπρόθεσμη δέσμευση. Οι πολιτιστικοί φορείς που θα αποδεχθούν αυτή την πολυπλοκότητα και αναπτύξουν ανάλογες ικανότητες θα βρεθούν σε θέση να διαχειρισθούν έναν από τους πιο σύνθετους τομείς της σύγχρονης πολιτισμικής παραγωγής.

Η Ελλάδα, με την εξαιρετικά πλούσια και πολυεπίπεδη θρησκευτική της κληρονομιά, τη ζωντανή παρουσία της Ορθοδοξίας στο δημόσιο βίο, και τη νέα γενιά πολιτισμικών πρωτοβουλιών που αναδύθηκε κατά την τελευταία δεκαετία, βρίσκεται σε σχετικά εδραία θέση να αναπτύξει έτι περισσότερο ένα συνεκτικό ελληνικό μοντέλο βιώσιμης και δημιουργικής διαχείρισης θρησκευτικής κληρονομιάς, που θα σέβεται το ιερό χωρίς να το ακινητοποιεί, θα αξιοποιεί την παράδοση χωρίς να την εμπορευματοποιεί, και θα ανοίγει τον διάλογο χωρίς να διαγράφει τη διαφορά. Αυτό είναι, τελικά, το ζητούμενο της ΔΠΜ στον τομέα του θρησκευτικού και του ιερού: όχι η ανεπεξέργαστη επίλυση, αλλά η ευφυής και υπεύθυνη διαχείριση μιας

«Κωνσταντίνος Σ.-Δ. Ανανιάδης». «Όψεις και Εκδηλώσεις του
Θρησκευτικού Φαινομένου στον Πολιτιστικό Τομέα: Προκλήσεις και
Προοπτικές»

δημιουργικής έντασης που ορίζει τον πολιτισμό μας (Γκαντζιάς, 2012: 62-69· Γκαντζιάς, 2020: 141-149).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνόγλωσση

- Αλιβιζάτος, Ν. (2010), *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010*, Πόλις
- Γκαντζιάς, Γ. Κ. (2020), *Πολιτιστική πολιτική, χορηγία και εταιρική κοινωνική ευθύνη: Ψηφιακός μετασχηματισμός, διοίκηση και οικονομία του πολιτισμού* (2η έκδ.), Παπασωτηρίου
- Γκαντζιάς, Γ. Κ. (2012), *Πολιτισμική διαχείριση, διοίκηση και γενικό (δημόσιο) συμφέρον: Πολιτισμικές και πολιτιστικές προκλήσεις [Σημειώσεις μαθήματος]*, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
- Διαμαντάκος, Φ. Ο. (2022), *Ο Οικουμενικός - Ο Πατριάρχης Βαρθολομαῖος και η προώθηση των διεθνών σχέσεων της Εκκλησίας* [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΑΠΘ-ΕΚΠΑ]
<https://ikee.lib.auth.gr/record/341507?ln=el>
- Κυπριώτης, Ε. (2023), *Θρησκευτικός Τουρισμός στην Πάτμο: η Συμβολή της Μονής του Αγίου Ιωάννη στην Ανάπτυξη του Θρησκευτικού Τουρισμού* [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΑΠΘ-ΔΠΕ]
<https://ikee.lib.auth.gr/record/351450/files/GRI-2023-41151.pdf>
- Μαράς, Α. Γ. (2019), «Ο Απόστολος Παῦλος καὶ οἱ ἐλληνικὲς πόλεις στὴν Καινὴ Διαθήκη», *Θεολογία*, 90 (4): 93-121
https://ecclesiagreece.gr/greek/press/theologia/material/2019_4_7_Maras.pdf
- Ξυγκογιάννη, Μ. (2006), *Ο θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα: χωρική ανάλυση* [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας]
- Παπακωνσταντίνου, Α. (1999). «Η σύμβαση της Γρανάδας για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και το Σύνταγμα», *Νόμος και Φύση*: 47-77
- Πέτρου, Ι. (2013), «Το Π.Σ.Ε. και τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Μια κριτική προσέγγιση», Στο: (Πέτρου, Ι., Τσομπανίδης, Στ. & Γκουτζιούδης, Μ., επιμ.), *Ο Οικουμενικός Διάλογος στον 21ο Αιώνα. Πραγματικότητες - Προκλήσεις – Προοπτικές*: 233-262, Θεσσαλονίκη

Σερέτη, Μ. Γ. (2022), *Το οικολογικό πρόβλημα ως πεδίο οικουμενικής συναίνεσης: το παράδειγμα του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου και του Πάπα Φραγκίσκου* [Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης]

<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/52207>

Τζήμα, Μ. (2019), *Εμπειρική διερεύνηση του θρησκευτικού εναλλακτικού τουρισμού στη νήσο Πάτμο* [Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΕΑΠ]

<https://apothesis.eap.gr/archive/item/153418>

Τσομπανίδης, Σ. (2015), «Ορθόδοξη Εκκλησία και Οικουμενική Κίνηση. Μία εκκλησιολογική προσέγγιση καθ' οδόν προς την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο», *Θεολογία*, 86 (4): 59-81

<https://ecclesiagreece.gr/greek/press/theologia/>

B. Ξενόγλωσση

Alexander, V. D. (2019), *Sociology of the Arts. Exploring Fine and Popular Forms*, Wiley-Blackwell

AlSayyad, N. (2001), *Consuming Tradition, Manufacturing Heritage: Global Norms and Urban Forms in the Age of Tourism*, Routledge

Asad, T. (1993), *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*, Johns Hopkins University Press

Asad, T. (2003), *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, Stanford University Press

Balthasar, H. U. von. (1982/2009), *The Glory of the Lord. A Theological Aesthetics, Vol. 1* (2^η έκδοση), Ignatius Press & Crossroad Publications (1^η έκδ. 1982, T. & T. Clark & Ignatius Press)

Barbaro, P. (2023), “The Study of Religion in Cultural Anthropology”, Στο: *Ethnology, Ethnography and Cultural Anthropology. Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

<https://www.eolss.net/sample-chapters/c04/E6-20D-68-19.pdf>

Baudrillard, J. (1988), *Selected Writings* (Poster, M., επιμ.), Stanford University Press

- Benjamin, W. (2008), *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction* (Underwood, J. A., μετάφραση.), Penguin (Α' έκδ. 1935)
- Bennett, T. (2006), *Pasts Beyond Memory: Evolution, Museums, Colonialism*, Routledge
- BERA. (2018), *Ethical Guidelines for Educational Research* (4^η έκδ.), British Educational Research Association
- <https://www.bera.ac.uk/publication/ethical-guidelines-for-educational-research-2018-online>
- Berger, P. L. (1967/2011), *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion* (2^η έκδοση), Open Road Integrated Media (Α' έκδ. 1967, Doubleday)
- Berger, P. L. (1999), "The Desecularization of the World: A Global Overview", Στο: (Berger, P. L., επιμ.) *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*: 1-18, Eerdmans
- http://storage.cloversites.com/pathwaysformutualrespect/documents/Berger-Desecularization_World.pdf
- Berger, P. L. (2014), *The Many Altars of Modernity: Toward a Paradigm for Religion in a Pluralist Age*, De Gruyter
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Doubleday
- <https://amstudugm.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/04/social-construction-of-reality.pdf>
- Bourdieu, P. (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (Nice, R., μετάφραση.), Harvard University Press
- Braun, V., & Clarke, V. (2006), "Using Thematic Analysis in Psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2): 77-101
- <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Braun, V., & Clarke, V. (2019), "Reflecting on Reflexive Thematic Analysis", *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*, 11 (4): 589-597

<https://doi.org/10.1080/2159676X.2019.1628806>

Brent Plate, S. (2015), *A History of Religion in 5 1/2 Objects: Bringing the Spiritual to its Senses*, Beacon Press

Butler, J. (1990), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge

https://selforganizedseminar.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/07/butler-gender_trouble.pdf

Cameron, F. & Kenderdine, S. (επιμ.) (2007), *Theorizing Digital Cultural Heritage*, MIT Press

Carrette, J., & King, R. (2005), *Selling Spirituality: The Silent Takeover of Religion*, Routledge

Casanova, J. (1994), *Public Religions in the Modern World*, University of Chicago Press

Casanova, J. (2011), “The Secular, Secularizations, Secularisms”, Στο: (C. Calhoun, M. Juergensmeyer, & J. VanAntwerpen, επιμ.), *Rethinking Secularism*: 54-74, Oxford University Press

<https://s3.amazonaws.com/berkley-center/110701CasanovaSecularSecularizationsSecularisms.pdf>

Champion, F. (1993), “Religieux flottant, éclectisme et syncrétismes dans les sociétés contemporaines”, Στο: Delumeau, J. (επιμ. Σειράς) *Le fait religieux. Tome 1. Le christianisme* (Clément, O., Rogues, J., & Baubérot, J., επιμ.), Fayard: 741-772

Chang, E. (2019), “Heavenly Bodies: Fashion and the Catholic Imagination”, *Studies in Art Education. A Journal of Issues and Research*, 60 (2): 148-156

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00393541.2019.1600392>

Chantziantoniou, A., Fredriksen, P., & Young, S. L. (επιμ.) (2025), *Paul within Paganism: Restoring the Mediterranean Context to the Apostle*, Fortress Press

Council of Europe. (2011), *Impact of European Cultural Routes on SMEs' Innovation and Competitiveness*, Council of Europe Publishing

<https://rm.coe.int/1680706995>

Council of Europe. (2024), *Cultural Routes of the Council of Europe. Country Mapping Document for Greece*, Council of Europe Publishing

<https://rm.coe.int/country-mapping-document-for-greece-2024-/1680b46353>

Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018), *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Approaches* (4^η έκδ.), SAGE Publications

Davie, G. (2013), *The Sociology of Religion: A Critical Agenda* (2^η έκδ.), SAGE Publications

Denzin, N. K. (2012), "Triangulation 2.0", *Journal of Mixed Methods Research*, 6 (2): 80-88
<https://doi.org/10.1177/1558689812437186>

Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (επιμ.) (2023), *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (6^η έκδ.), SAGE Publications

Duncan, C. (1995), *Civilizing Rituals: Inside Public Art Museums*, Routledge

Durkheim, E. (1995), *The Elementary Forms of Religious Life* (Fields, K. E., μετάφραση.), Oxford University Press (Α' έκδ. 1912)

https://monoskop.org/images/a/a2/Durkheim_Emile_The_Elementary_Forms_of_Religious_life_1995.pdf

Einstein, M. (2008), *Brands of Faith: Marketing Religion in a Commercial Age*, Routledge

Eliade, M. (1963), *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, Harcourt

https://monoskop.org/images/b/b1/Eliade_Mircea_The_Sacred_and_The_profane_1963.pdf

Elie, P. (2025), *The Last Supper: Art, Faith, Sex, and Controversy in the 80s*, Farrar, Straus & Giroux

Emeng, G. I., & Okafor, J. O. (2022). "Religious and Cultural Influences: An Exposition", *IJHI. International Journal of Humanities and Innovation*, 5 (4): 160-166

https://www.researchgate.net/publication/366966440_Religious_and_cultural_influences_An_exposition

Entwistle, J. (2015), *The Fashioned Body: Fashion, Dress and Modern Social Theory* (2^η έκδ.), Polity Press

Flick, U. (2014), *An Introduction to Qualitative Research* (5^η έκδ.), SAGE Publications

Flanagan, K., & Jupp, P. C. (επιμ.) (2007), *A Sociology of Spirituality*, Ashgate

- Flood, G. (2004), *The Ascetic Self: Subjectivity, Memory, and Tradition*, Cambridge University Press
- Fredriksen, P. (2018). *Paul: The Pagans' Apostle*. Yale University Press
- Gadamer, H.-G. (2004), *Truth and Method* (3^η έκδ.), Shead & Ward - Continuum Publishing Group (Α' έκδ. 1975)
- https://web.mit.edu/kaclark/www/gadamer_truth_and_method.pdf
- Garcia-Rivera, A. (1999), *The Community of the Beautiful: A Theological Aesthetics*, Liturgical Press
- Geertz, C. (1973), "Religion as a Cultural System", Στο: *In The Interpretation of Cultures*: 87-125, Basic Books
- Haraway, D. (1988), "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective", *Feminist Studies*, 14 (3): 575-599
- Harrison, R. (2013), *Heritage: Critical Approaches*, Routledge
- Hamdan, E. (2018), *Reviving Hebron's Historic City Center*, HRC Hebron Rehabilitation Committee Publications
- <https://www.hebronrc.ps/en/publications>
- Heelas, P., & Woodhead, L. (2005), *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*, Blackwell
- Hengel, M., & Schwemer, A. M. (1997), *Paul between Damascus and Antioch: The Unknown Years*, Westminster John Knox Press
- Hervieu-Léger, D. (2000), *Religion as a Chain of Memory* (Lee, S., μετάφραση.), Polity Press
- Huyssen, A. (2003), *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford University Press
- Hooper-Greenhill, E. (2000), *Museums and the Interpretation of Visual Culture*, Routledge
- ICOM. (2022), *ICOM defines the museum. International Council of Museums*, International Council of Museums
- <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>

ICOMOS. (2022), *ICOMOS International Charter for Cultural Heritage Tourism (2022): Reinforcing Cultural Heritage Protection and Community Resilience through Responsible and Sustainable Tourism Management*, International Council on Monuments and Sites

https://admin.icomos.org/wp-content/uploads/2023/01/eng-franc_ICHTCharter.pdf

Independent Expert Report. (2021/22), *Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes of the Council of Europe Certification Cycle 2021-2022. IN THE FOOTSTEPS OF ST PAUL, THE APOSTLE OF THE NATIONS - CULTURAL ROUTE. Candidate Route: Independent expert report*

<https://rm.coe.int/report-in-the-footsteps-of-saint-paul-en/1680a62898>

Kurmanaliyeva, A., Rysbekova, S., Duissenbayeva, A., & Izmailov, I. (2014), “Religious Tourism as a Sociocultural Phenomenon of the Present”, *Procedia: Social and Behavioral Sciences*, 143: 958-963

https://www.researchgate.net/publication/280289174_Religious_Tourism_as_a_Sociocultural_Phenomenon_of_the_Present_The_Unique_Sense_Today_is_a_Universal_Value_Tomorrow_This_is_the_Way_Religions_are_Created_and_Values_are_Made

Kvale, S., & Brinkmann, S. (2015), *Interviews: Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing* (3^η έκδ.), SAGE Publications

Latour, B. (2002), *Iconoclash: Beyond the Image Wars in Science, Religion and Art*, ZKM/MIT Press

Latour, B. (2019), *On the Modern Cult of the Factish Gods*, Duke University Press

Livesey, N. E. (2024), *The Letters of Paul in their Roman Literary Context: Reassessing Apostolic Authorship*, Cambridge University Press

Lowenthal, D. (1998), *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press

Lowenthal, D. (2015), *The Past Is a Foreign Country – Revisited*, Cambridge University Press,

Luckmann, T. (1967/2022), *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*, Routledge (Α' έκδ. 1967, Macmillan)

- MacCannell, D. (1976), *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*, Schocken Books
- McDannell, C. (1995), *Material Christianity: Religion and Popular Culture in America*, Yale University Press
- Meggitt, J. J. (1998), *Paul, Poverty and Survival*, T&T Clark
- Mixon, C. (2019), “Heavenly Bodies: Fashion and the Catholic Imagination, An Exhibition at the Met Fifth Avenue and The Met Cloisters”, *Material Religion. The Journal of Objects, Art and Belief*, 15 (3): 397-400
- <https://doi.org/10.1080/17432200.2019.1590015>
- Morgan, D. (2021), *The Thing About Religion: An Introduction to the Material Study of Religions*, University of North Carolina Press
- Moss, C., & Baden, J. (2017), *Bible Nation: The United States of Hobby Lobby*, Princeton University Press
- Nasr, S. H. (2007), *Islam: Religion, History, and Civilization*, HarperOne
- Noddings, N. (1984), *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, University of California Press
- Oakes, P. (2001), *Philippians: From People to Letter*, Cambridge University Press
- Patton, M. Q. (2015), *Qualitative Research & Evaluation Methods* (4^η έκδ.), SAGE Publications
- Pine, B. J., & Gilmore, J. H. (2011), *The Experience Economy*, Harvard Business Review Press
- Promey, S. M. (επιμ.). (2014), *Sensational Religion: Sensory Cultures in Material Practice*, Yale University Press
- Pullan, W., Sternberg, M., Kyriacou, L., Larkin, C. & Dumper, M. (2014), *The Struggle for Jerusalem's Holy Places*, Routledge
- Racila, I.-L. (2016), “The Influence of the Religious Phenomenon in the Contemporary Society”, Στο: *Proceedings of Harvard Square Symposium 106: The Future of Knowledge, April 29-30, 2016*: 85-104, Research Association for Interdisciplinary Studies
- <https://rais.education/wp-content/uploads/2017/05/106.pdf>

- Rappaport, R. A. (1999), *Ritual and Religion in the Making of Humanity*, Cambridge University Press
- Riesner, R. (1994), *Die Frühzeit des Apostels Paulus: Studien zur Chronologie, Missionsstrategie und Theologie*, J.C.B. Mohr Tübingen
- Rinschede, G. (1992), "Forms of Religious Tourism", *Annals of Tourism Research*, 19 (1): 51-67
[https://doi.org/10.1016/0160-7383\(92\)90006-Z](https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90006-Z)
- Roof, W. C. (1999), *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion*, Princeton University Press
- Roudometof, V., & Makrides, V. N. (επιμ.), *Orthodox Christianity in 21st Century Greece. The Role of Religion in Culture, Ethnicity and Politics*, Ashgate
- Serres, M. (2006), *L'art des Ponts: Homo pontifex*, Le Pommier
- Shackley, M. (2001), *Managing Sacred Sites: Service Provision and Visitor Experience*, Continuum
- Shenon, P. (2025), *Jesus Wept: Seven Popes and the Battle for the Soul of the Catholic Church*, Alfred A. Knopf
- Smith, L. (2006), *Uses of Heritage*, Routledge
- Stake, R. E. (1995), *The Art of Case Study Research*, SAGE Publications
- Stefko, R. (2014), "Cooperation Shrines of Europe in Regional Management and Development", *Polish Journal of Management Studies*, 10 (2): 209-215
- St.-Germain, Ph. (2010). *La culture des contraires: éclectisme, syncrétisme et bricolage religieux* [Διδακτορική Διατριβή, Université du Québec à Montréal]
<https://archipel.uqam.ca/3855/1/D2026.pdf>
- Swinburne, R. (2004), *The Existence of God* (2^η έκδ.), Oxford University Press
<https://dn790003.ca.archive.org/0/items/the-existence-of-god-richard-swinburne/The%20Existence%20of%20God%20-%20Richard%20Swinburne.pdf>
- Taylor, C. (2007), *A Secular Age*, Harvard University Press
<https://laisve.lt/wp-content/uploads/2023/04/Taylor-Secular-Age.pdf>

Throsby, D. (2010), *Economics and Culture*, Cambridge University Press

<https://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam031/00063072.pdf>

Timothy, D. J. (2011), *Cultural Heritage and Tourism: An Introduction*, Channel View Publications

Tiwari, K. & Kumar, A. (2025), “From Pilgrimage to Experience: Analysing the Rise of Hybrid Tourists in Faith-Based Travel and Its Economic Impact on Local Destinations”, *International Journal for Multidisciplinary Research*, 7 (1): 1-6

<https://www.ijfmr.com/papers/2025/1/70059.pdf>

Tronto, J. (1993), *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*, Routledge

UNESCO. (1972), *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, UNESCO

https://www.refworld.org/themes/custom/unhcr_rw/pdf-js/viewer.html?file=https%3A%2F%2Fwww.refworld.org%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2Flegacy-pdf%2Fen%2F1972-11%2F4042287a4.pdf

UNESCO. (2003), *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, UNESCO

<https://ich.unesco.org/doc/src/15164-EN.pdf>

Urry, J., & Larsen, J. (2011), *The Tourist Gaze 3.0*, SAGE Publications

Verter, B. (2003), “Spiritual Capital: Theorizing Religion with Bourdieu against Bourdieu”, *Sociological Theory*, 21 (2): 150-174

Viladesau, R. (1999), *Theological Aesthetics: God in Imagination, Beauty, and Art*, Oxford University Press

Wade, L. (2017), “Can the Museum of the Bible overcome the sins of the past?”, *Science AAAS*.

doi: 10.1126/science.aar2314

<https://www.science.org/content/article/can-museum-bible-overcome-sins-past>

Ward, G. (2005), *Cultural Transformation and Religious Practice*. Cambridge University Press

Weber, M. (1904/1930), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (Parsons, T., μετάφραση.), Allen & Unwin (Α΄ έκδ. 1904)

<https://dn790008.ca.archive.org/0/items/protestantethics00webe/protestantethics00webe.pdf>

Wilson, B. (1966/2016), *Religion in Secular Society. (Fifty Years On)*, C. A. Watts & Co./Oxford University Press (Α΄ έκδ. 1966)

https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780191092596_A30390552/preview-9780191092596_A30390552.pdf

Yin, R. K. (2018), *Case Study Research and Applications: Design and Methods* (6^η έκδ.), SAGE Publications

https://opac.atmaluhur.ac.id/uploaded_files/temporary/DigitalCollection/YTE3NDlmYTU0ZjE2MDA5ODE4NGI1Y2FhMjdkMjRmYWnkMDA2MTVhOQ==.pdf

Γ. Πηγές-Σύνδεσμοι Διαδικτύου²

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. (2025), *Στα Βήματα του Αποστόλου Παύλου: Περιοδική Έκθεση* [Φυλλάδιο έκθεσης], Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
<https://www.amth.gr/exhibitions/temporary/sta-vimata-toy-apostoloy-payloy>

Βήμα Αποστόλου Παύλου-ΟΔΥΣΣΕΥΣ [Ιστότοπος ΥΠΠΟ]

http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=20964

Ζαχαράκης, Ι. 2023, «Η συμβολή του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου Α΄ στην προστασία του Φυσικού Περιβάλλοντος», *Πεμπτουσία*, 25.06.2023 [Πηγή διαδικτύου]

<https://www.pemptousia.gr/2023/06/i-simvoli-tou-ikoumenikou-patriarchi-vartholomeou-a-stin-prostasia-tou-fisikou-perivallontos/>

Πάυλεια. (2024) [Επίσημος ιστότοπος]

<https://imverias.gr/payleiamhtverias/>

Υπουργείο Πολιτισμού. (2025) / ΣΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ. (2025), ΣΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ. ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΥΛΗ ΤΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ

<https://www.stpaulsroute.gr>

² Όλες οι παραπάνω παρατιθέμενες πηγές και όλοι οι σύνδεσμοι του διαδικτύου είναι ενεργές/-οί και προσβάσιμες/-οι τον Μάιο 2026.

Υπουργείο Πολιτισμού. (2022α), *Πολιτιστικές Διαδρομές: Στα Βήματα του Αποστόλου Παύλου και Πολιτιστική Εγνατία Οδός* [Ενημερωτικό δελτίο]

<https://greece20.gov.gr/?projects=dimioyrgia-politistikon-diadromon-16485-4>

Υπουργείο Πολιτισμού. (2022β), *1ο Φεστιβάλ Λατρευτικής Μουσικής: Πρόγραμμα και δελτίο τύπου. Εθνική Λυρική Σκηνή – Υπουργείο Πολιτισμού* [Ενημερωτικό δελτίο]

<https://digitalculture.gov.gr/2022/04/1ο-festival-latrefitikis-mousikis-ekdilosis-stous-dromous-tis-plakas-ke-tou-kentrou-tis-athinas/>

Υπουργείο Πολιτισμού. (2024), *2ο Φεστιβάλ Λατρευτικής Μουσικής: Πρόγραμμα και δελτίο τύπου, Εθνική Λυρική Σκηνή – Υπουργείο Πολιτισμού*

<https://digitalculture.gov.gr/2024/04/2ο-festival-latrefitikis-mousikis/>

Υπουργείο Πολιτισμού. (2025), *3ο Φεστιβάλ Λατρευτικής Μουσικής: Πρόγραμμα και δελτίο τύπου, Εθνική Λυρική Σκηνή – Υπουργείο Πολιτισμού*

<https://www.nationalopera.gr/festival-latrefitikis-mousikis>

ΦΘΜΑ. (2026), *4ο Φεστιβάλ Θρησκευτικής Μουσικής Άρτας, Δελτίο τύπου – Δήμος Αρταίων*

<https://www.arta.gr/4ο-festival-thriskeftikis-mousikis-artas-enas-kataxiomenos-thesmos-gia-tin-poli/>

Arraf / NPR 2020. (2020, June 23), Arraf, J., “After missteps and controversies, Museum of the Bible works to clean up its act”, National Public Radio

<https://www.npr.org/2020/06/23/877581382>

Carrier. (2025). (2025, August 9), Carrier, R., “Are Paul and His Letters a Second Century Fabrication? A Critical Review of the Livesey Thesis” [Ιστοσελίδα/blog]

<https://www.richardcarrier.info/archives/34573>

Cultural Property News. (2021), “The Museum of the Bible repatriations, investigations, thefts and fakes”

<https://culturalpropertynews.org/the-museum-of-the-bible-repatriations-investigations-thefts-and-fakes/>

Fès Festival. (2026), *Festival de Musiques Sacrées du Monde de Fès* [Επίσημος ιστότοπος]

<https://fesfestival.com>

Festival Oude Muziek Utrecht. (2026), *Festival Oude Muziek Utrecht* [Επίσημος ιστότοπος της Ένωσης Ευρωπαϊκών Φεστιβάλ]

<https://www.european-festivals.eu/members/utrecht-early-music-festival>

Heartney, E. (2018), “Heavenly Bodies: The Met’s ‘Heavenly Bodies’ Show Mines Catholicism for Eye Candy, and the Result Is Both Gorgeous and Unsettling”, *Art in America*, June 2018

<https://news.artnet.com/art-world/heavenly-bodies-fashion-and-the-catholic-imagination-1282631>

Heavenly Bodies: Fashion and the Catholic Imagination. Exhibition Overview. (2018), Metropolitan Museum of Art [Επίσημος ιστότοπος]

<https://www.metmuseum.org/exhibitions/listings/2018/heavenly-bodies>

Israel Museum Jerusalem. (2026), *Israel Museum Jerusalem – Shrine of the Book Wing* [Επίσημος ιστότοπος]

<https://www.imj.org.il/en/collections?departmente=3072715>

Kumano Kodo. (2026), *Sacred Sites and Pilgrimage Routes in the Kii Mountain Range – Kumano Kodo* [Επίσημος ιστότοπος της UNESCO]

<https://whc.unesco.org/en/list/1142/>

MA Festival. (2026) *Musica Antiqua Bruges Festival* [Επίσημος ιστότοπος]

<https://www.mafestival.be/en>

Museum of the Bible. (2026) [Επίσημος ιστότοπος]

<https://www.museumofthebible.org>

Patmos Music Festival. (2025) [Επίσημος ιστότοπος]

<https://www.patmosmusicfestival.com/el/about>

Rezak, M. (2018), “Outreach or outrage: Catholics react to Met Gala fashion. The Boston Pilot, 2018, May 9” [Διαδικτυακό άρθρο]

<https://www.thebostonpilot.com/article.php?ID=182269>

Saint James Way. (2026) [Επίσημος ιστότοπος του Συμβουλίου της Ευρώπης]

<https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/saint-james-way>

The Abraham Path Initiative (2017) [Επίσημος ιστότοπος]

<https://abrahampath.org/>

UNESCO/ICOMOS. (2017), *Reactive Monitoring Mission: Old Town of Hebron. UNESCO World Heritage Centre* [Επίσημος ιστότοπος]

<https://whc.unesco.org/en/documents/209517>

<https://whc.unesco.org/en/decisions/8712/>

Via Francigena, (2026) [Επίσημος ιστότοπος του Συμβουλίου της Ευρώπης]

<https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/the-via-francigena>

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα: Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1986 και τα άρθρα 2,4,6 παρ. 3 του Ν. 1256/1982, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον.